

"Blijf in je cel, en je cel zal je alles leren"

Een onderzoek naar aanknopingspunten in de vrijwillige afzondering
van de woestijnvaders voor de geestelijke verzorging

Scriptie ter verkrijgen van de graad
"Master in de Geestelijke Verzorging"
Radboud Universiteit Nijmegen

Kris Oelbrandt | s1095979
Promotor: Prof. dr. Thomas Quartier osb
september 2023 - januari 2024
Aantal woorden: 15.140

Titel: naar "Moses 6". *The Book of the Elders: Sayings of the Desert Fathers: The Systematic Collection*,
vertaald door John Wortley, Cistercian studies series 240 (Minnesota: Liturgical Press, 2012), 19.

Foto voorpagina: @Jeremy Bishop / Unsplash

‘Hierbij verklaar en verzeker ik, Kris Oelbrandt, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Woord vooraf

Voor het schrijven van een scriptie heb ik afzondering nodig: een plek waar ik me kan concentreren, waar alles op die ene werkzaamheid gericht is, waar ik telkens naar kan terugkeren vanuit de woelige zeeën van het dagelijkse leven. Al van kindsbeen af had ik de neiging om me terug te trekken. Ik zette me stilletjes op een stoel met bijvoorbeeld mijn kleurpotloden en kon na een paar uur trots aan mijn moeder het eindresultaat laten zien. Het was toen al mijn overtuiging dat dit eindproduct geboren was uit de aandacht en het geduld die ik eraan schonk. De monnik die ik later zou worden, zat er toen al in.

Op de keper beschouwd stel ik me al heel mijn leven deze vraag: hoe kan ik mijn omgeving, de ander, jou bereiken terwijl mijn verlangen uitgaat naar verstillings en afzondering, waarin toch zoveel moois gebeurt en gemaakt kan worden? Ik ben Thomas Quartier. die mij hierin als geen ander begrijpt, dankbaar dat hij mij heeft willen volgen bij het zoeken naar een antwoord op die vraag. Ook gaat mijn dank uit naar Evert van den Berg voor zijn minutieus taalkundig nazicht en niet in het minst naar mijn vrouw Anneke die mij steeds weer in mijn kracht weet te zetten.

Samenvatting

Deze scriptie onderzoekt of er in de Vaderspreuken aanknopingspunten te vinden zijn voor de geestelijke verzorging van wie noodgedwongen worden afgezonderd van de maatschappij. Hiertoe wordt eerst, door middel van een literatuuronderzoek van drie moderne auteurs, een voorlopig begrippenkader omtrent vrijwillige afzondering opgesteld. Vervolgens wordt, door middel van codering van relevante Vaderspreuken met Atlas.ti, het waardenstelsel in kaart gebracht dat de woestijnvaders voor ogen hadden met betrekking tot hun afzondering. Zij appreciëren afzondering – net als de besproken moderne auteurs – als een middel om tot zichzelf cq God te komen. In een laatste hoofdstuk wordt dit waardenstelsel van kluizenaars die de afzondering zelf opzochten opnieuw gelezen vanuit de moderne tijd, om de vraag te stellen of het fundamentele verschil tussen de narratieven van vrijwillige en onvrijwillige afzondering overbrugd kan worden.

INHOUD

HOOFDSTUK I: INLEIDING	4
1 Probleemstelling.....	4
2 Doelstelling	5
3 Vraagstelling	6
3.1 Wat houdt vrijwillige afzondering in voor moderne auteurs?	6
3.2 Wat houdt vrijwillige afzondering in voor de woestijnvaders?	7
3.3 Zijn de Vaderspreuken hertaalbaar naar de context van de geestelijke verzorging?	7
4 Centrale begrippen	7
5 Methode	8
 HOOFDSTUK II: VRIJWILLIGE AFZONDERING BIJ MODERNE AUTEURS	10
1 Inleiding en verantwoording	10
2 Begripsbepaling	10
3 Drie perspectieven op vrijwillige afzondering	11
3.1 Een spiritueel perspectief: Thomas Merton	11
3.1.1 Verantwoording en situering.....	11
3.1.2 Integriteit	11
3.1.3 Ik en God.....	12
3.1.4 Psychologie of religie?	13
3.1.5 Getuigenis of oproep?	13
3.2 Een filosofisch perspectief: Søren Kierkegaard	14
3.2.1 Verantwoording en situering.....	14
3.2.2 De plaats van afzondering in Kierkegaards denken	15
3.2.3 Diverse thema's in Kierkegaards oeuvre	17
3.2.4 Conclusie.....	20
3.3 Een psychologisch perspectief: Erich Fromm	20
3.3.1 Verantwoording en situering.....	20
3.3.2 Afzondering als voorwaarde om zichzelf te worden	20
3.3.3 Onafhankelijkheid als voorwaarde om lief te kunnen hebben	22

3.3.4	Conclusie.....	23
4	Algemene conclusie	24
HOOFDSTUK III: AFZONDERING BIJ DE WOESTIJNVADERS		26
1	Inleiding	26
1.1	Een korte schets van de woestijnvaders	26
1.2	Situering van de woestijnvaders in theologie en filosofie.....	27
1.3	Woordenlijst	28
2	Analyse van de Vaderspreuken over afzondering.....	29
2.1	Selectie van relevante Vaderspreuken	29
2.2	Analyse van de geselecteerde Vaderspreuken.....	30
2.2.1	Codering van de Vaderspreuken over afzondering	30
2.2.2	Een netwerk van concepten omtrent afzondering bij de woestijnvaders	34
2.2.3	Correlatie-analyse van de codes omtrent afzondering bij de woestijnvaders.....	38
2.2.4	Toetsing van de codes aan de kernbegrippen van moderne auteurs	40
3	Conclusie.....	43
HOOFDSTUK IV: AANKNOPINGSPUNTEN IN DE VADERSPREUKEN VOOR DE GEESTELIJKE VERZORGING		44
1	Inleiding	44
2	Obstakels en mogelijkheden rond het lezen van de Vaderspreuken.....	45
2.1	Obstakels rond het lezen van de Vaderspreuken.....	46
2.1.1	Obstakels vanuit het perspectief van de Vaderspreuken.....	46
2.1.2	Obstakels vanuit het perspectief van de geestelijke verzorging.....	47
2.2	Mogelijkheden rond het lezen van de Vaderspreuken	47
2.2.1	Mogelijkheden vanuit het perspectief van de Vaderspreuken	47
2.2.2	Mogelijkheden vanuit het perspectief van de geestelijke verzorging.....	48
3	Een theologische versus een antropologische lezing van de Vaderspreuken.....	49
4	Conclusie en aanzetten voor verder onderzoek.....	51
BIBLIOGRAFIE		53
BIJLAGEN		56

HOOFDSTUK I: INLEIDING

1 Probleemstelling

Ziekenhuizen, gevangenissen, verpleeghuizen, revalidatiecentra of psychiatrische instellingen zijn plekken waar mensen slechts uit noodzaak cq onder dwang verblijven. Er wordt bruusk een pauze- of zelfs stopknop ingedrukt, hun leven zoals ze dat opgebouwd hebben wordt onderbroken. Dat geldt zeker ook voor hun sociaal leven. Het is daarom niet verwonderlijk dat eenzaamheid een van de belangrijkste thema's is in de counselingsgesprekken van de geestelijk verzorger.

Anderzijds zijn er mensen die de afzondering opzoeken: monniken, kluizenaars, en bijvoorbeeld ook sommige filosofen, schrijvers of kunstenaars. Uit eigen, vrije wil trekken zij zich terug uit de maatschappij en verkiezen zij een leven aan de rand ervan, om zich helemaal te wijden aan hun roeping, hun ideaal.

Wat maakt dat de ene mens afzondering als een weldaad ervaart en de ander diezelfde afzondering als een groot lijden? In de maatschappij is er verhoudingsgewijs zeer veel aandacht voor eenzaamheid als lijden dat verlicht moet worden: zo blijkt er bijvoorbeeld zeer veel belangstelling te zijn om mee te werken aan het landelijk actieprogramma "Eén tegen eenzaamheid",¹ en ook online richten meerdere websites zich op hulpverlening bij eenzaamheid.²

Toch is er vanuit die zelfde maatschappij een levendige interesse voor wie zich vrijwillig afzonderen. Dit blijkt uit de lange wachtlijsten voor kloosters en abdijen: monniken laten hun gasten niet alleen delen in hun leven van stilte en inkeer, maar begeleiden hen vaak ook pastoraal in occasionele of regelmatige counselingsgesprekken. Vele mensen zijn geïntrigeerd door deze contemplatieven die zich uitdrukkelijk distantiëren van het gewoel van de maatschappij om zich in te keren tot beschouwing en gebed. Bezoekers stuiten tijdens zo'n verblijf in een abdij vaak op onvermoede lagen in zichzelf.

Eenzaamheid is dus iets wat maatschappelijk enerzijds bestreden moet worden en wat anderzijds een aantrekkingskracht heeft. Voor de geestelijk verzorger is het van belang beide klankkleuren van eenzaamheid cq het alleen-zijn tegemoet te (kunnen) treden: dat van rust en dat van onrust, beide geboren uit de afzondering. Alleen zijn biedt immers niet alleen problemen, maar ook kansen voor wie

¹ 268 van de 342 gemeenten in Nederland hebben zich bij dit actieplatform aangesloten. Eén tegen Eenzaamheid, "Eén tegen Eenzaamheid – aangesloten gemeenten," geraadpleegd 25 januari 2024, <https://www.eentegeneenzaamheid.nl/mijn-gemeente/>.

² Alleen al in Nederland kan de eenzame mens terecht bij onder andere www.zorgvoorbeter.nl/thema-s/welbevinden-en-levensvragen/eenzaamheid, www.eenzaam.nl en www.eentegeneenzaamheid.nl.

het alleen-zijn weet te omhelzen. Menig onderzoek richt zich op handvaten voor de geestelijk verzorger om de cliënt te begeleiden bij die aanvaarding, die rust.³

Voorliggend onderzoek wil hieraan bijdragen door een positief narratief omtrent afzondering, aangereikt vanuit de monastieke literatuur, te belichten en te analyseren. Daarvoor richt het zich tot de belangrijkste exponenten ervan: de woestijnvaders. In de 4de eeuw n.C. zochten deze christenen de eenzaamheid van de woestijn op, hunkerend naar een meer vruchtbare omgeving voor hun geloofsleven. Zij zagen afzondering als een middel om tot diepere inkeer, intensere geloofsbeleving en vollediger menswording te komen. Hun gedachtegoed is verzameld in talrijke korte spreken, de zogenaamde Vaderspreken of *Apophthegmata patrum*. Ironisch genoeg trokken ook zij, net als de abdijen nu, steeds meer mensen aan die van hen een woord van wijsheid hoopten te ontvangen.

De werelden van de woestijnvaders en die van de geestelijke verzorging lijken ver uit elkaar te liggen, en het wetenschappelijk discours rond de geestelijke verzorging heeft voor deze oude wijsheden tot nu toe geen aandacht. De monastieke wijsheden, met name die van de woestijnvaders met hun Vaderspreken, zijn in het wetenschappelijk discours rond de geestelijke verzorging nooit geëxpliciteerd als mogelijk handvat voor zingeving van het alleen zijn. Toch zijn beide werelden elkaar rakelings nabij.

2 Doelstelling

Het doel van mijn onderzoek is een verkenning van mogelijke aanknopingspunten in de spreken van de woestijnvaders voor de geestelijke verzorging van wie onvrijwillig afgezonderd leven, door het waardenstelsel van de woestijnvaders omtrent afzondering in kaart te brengen en te vertalen naar de moderne tijd.

Het doel van mijn onderzoek is dus een verkenning. Het stelt de vraag naar een mogelijke hermeneutische brug tussen twee ver uit elkaar liggende werelden. Daarom zullen drie pijlers deze brug moeten schragen:

- de visie van moderne auteurs die positief over afzondering schrijven;
- de visie van de woestijnvaders over afzondering;
- de vertaling van de Vaderspreken over afzondering naar de moderne tijd.

³ Evi Borsboom en Maaïke Quartel hebben onderzoek gedaan naar mindfulness resp. meditatie in de geestelijke verzorging. Evi Borsboom, "Mindfulness en geestelijke verzorging, een goede match?: Een kwalitatief onderzoek naar de beweegredenen voor de inzet van mindfulness binnen de geestelijke verzorging" (Masterscriptie, Radboud Universiteit, 2023), <https://theses.ubn.ru.nl/server/api/core/bitstreams/1cb09b1d-0953-4261-90f3-9bcc4776b80c/content>; Maaïke Quartel, "Meditatie als spirituele praktijk binnen geestelijke verzorging" (Masterscriptie, Radboud Universiteit, 2018), <https://theses.ubn.ru.nl/items/fbf258f8-8c16-41bf-90dd-db1dd82a85f6>.

De doelstelling is tweeledig: zij heeft een theoretische en een praktische component. De theoretische component is het in kaart brengen van de waarden die ten grondslag liggen aan de positieve kijk op afzondering van moderne auteurs en de woestijnvaders; de praktische component is het hertalen van deze waarden als mogelijke handvaten voor de geestelijke verzorging, meer bepaald in het counselingsgesprek over eenzaamheid.

Vanwege gebrek aan literatuur over de mogelijke toepassing van Vaderspreuken in de geestelijke verzorging, heeft voorliggende studie het karakter van een exploratief onderzoek. Het staat bewust aan één kant van de brug, één perspectief, namelijk dat van de woestijnvaders en wat zij de hedendaagse, afgezonderde mens te bieden hebben.

De derde pijler van de beschreven brug wil een overzicht bieden van de thema's die onderwerp kunnen zijn in voortgezet empirisch onderzoek naar de receptie van de Vaderspreuken over afzondering door cliënten in de geestelijke verzorging. Het complexe vraagstuk van teksten rond vrijwillige afzondering, gelezen door wie noodgedwongen afgezonderd leeft, kan immers alleen middels kwalitatief of kwantitatief onderzoek uitputtend beantwoord worden; voorliggend onderzoek bereidt hierop voor.

3 Vraagstelling

De centrale vraag die dit onderzoek zich stelt, is: welke aanknopingspunten rond vrijwillige afzondering zijn er in de Vaderspreuken te vinden voor de geestelijke verzorging van mensen in gedwongen afzondering en hoe kunnen de kernwaarden van de Vaderspreuken rond afzondering worden hertaald naar de moderne tijd, meer bepaald de context van de geestelijke verzorging?

Het gaat dus om de geestelijk verzorger en de handvaten die hij tot zijn beschikking heeft om zin en perspectief te bieden aan zijn vereenzamende cliënt. Kunnen de waarden die de woestijnvaders koppelen aan hun afzondering, vertaald worden naar de moderne tijd? Kan de taal van de zich vrijwillig afzonderende woestijnvaders de gedwongen in afzondering levende cliënt aanspreken?

Om deze centrale vraag te kunnen beantwoorden willen we drie kwesties onder de loep nemen.

3.1 Wat houdt vrijwillige afzondering in voor moderne auteurs?

Allereerst wordt het modern perspectief op vrijwillige afzondering onder de loep genomen. In verschillende wetenschappelijke disciplines is daar reeds over geschreven, disciplines waar ten tijde van de woestijnvaders nog geen onderscheid tussen gemaakt werd. Dezen spraken als *homo universalis* vanuit een wetenschappelijk ongedifferentieerde wijsheid. Pas na de renaissance ontwikkelde de filosofie zich gaandeweg los van de theologie, en in de moderne tijd werd ook de psychologie een aparte discipline, los van de filosofie. In het kader van ons onderzoek zijn daarom drie moderne perspectieven relevant:

- spiritualiteit: welke rol speelt vrijwillige afzondering in mijn contact met het/de Transcendente?
- filosofie: hoe wordt in onze tijd levensbeschouwelijk naar vrijwillige afzondering gekeken?
- psychologie: wat is het effect van vrijwillige afzondering op de menselijke psychè?

3.2 Wat houdt vrijwillige afzondering in voor de woestijnvaders?

Vervolgens trachten we alle dimensies van de visie van de woestijnvaders op vrijwillige afzondering in kaart te brengen door de Vaderspreuken die op afzondering betrekking hebben, te analyseren en de naar voren springende waarden in een netwerk aan elkaar te relateren in hun onderlinge verbanden. Volgende deelvragen hebben dus een antwoord nodig:

- Welke Vaderspreuken gaan direct of indirect over afzondering?
- Welke waarden liggen ten grondslag aan de Vaderspreuken over afzondering?
- Hoe verhoudt hun visie op vrijwillige afzondering zich tot die van de moderne auteurs?

3.3 Zijn de Vaderspreuken hertaalbaar naar de context van de geestelijke verzorging?

Met de antwoorden op de hierboven gestelde vragen keren we terug naar een van de centrale vragen van dit onderzoek, namelijk: kunnen de Vaderspreuken worden hertaald naar de moderne tijd, meer bepaald de context van de geestelijke verzorging? Bieden sommige Vaderspreuken over vrijwillige afzondering mogelijk handvaten voor de geestelijke verzorging van mensen in gedwongen afzondering? Anders geformuleerd: is er een hermeneutische brug mogelijk tussen de woestijnvaders die kozen voor vrijwillige afzondering en mensen in onvrijwillige afzondering?

4 Centrale begrippen

Afzondering⁴; woestijnvaders; Vaderspreuken⁵; geestelijke verzorging.

⁴ Dit onderzoek richt zich in principe op afzondering in alle werkerreinen van de geestelijke verzorging, hoewel een voorbehoud gemaakt moet worden met betrekking tot afzondering bij psychiatrische patiënten en geesteszieken. Een analyse van deze complexe problematiek valt buiten het bestek van dit onderzoek. Zie bijvoorbeeld hoofdstukken 25 en 26 uit het standaardwerk op dit gebied, "The Handbook of Solitude". Lauren Baczewski en Connie Kasari, "Loneliness and Associated Mental Health Sequelae in Individuals with Autism Spectrum Disorder," in *The Handbook of Solitude*, uitg. door Robert J Coplan, Julie C Bowker en Larry J Nelson (Hoboken, New York: Wiley Blackwell, 2021), 351-363 en Lynn E. Alden en Klint Fung, "Social Anxiety Disorder and Emotional Solitude," in *The Handbook of Solitude*, uitg. door Coplan, Bowker en Nelson, 364-377, doi/epdf/10.1002/9781119576457.

⁵ Dit onderzoek beperkt zich tot de bekendste collectie uitspraken van de woestijnvaders, de Vaderspreuken ofwel *Apophthegmata patrum*. Het houdt bijvoorbeeld geen rekening met later gepubliceerde teksten of mondeling overgeleverde wijsheden die hun bron vinden in de Vaderspreuken.

Alle persoonlijke voornaamwoorden zijn genderinclusief bedoeld. Met "geestelijk verzorger" wordt zowel "hij" als "zij" bedoeld; "woestijnvader" kan zowel "woestijnvader" als "woestijnmoeder" zijn.

5 Methode

Hoofdstuk 2 (de perspectieven van moderne wetenschappelijke disciplines op vrijwillige afzondering) is een literatuuronderzoek. Hiervoor werden de zoekmachines van Google Scholar en RUQuest gebruikt. Met behulp van gerichte trefwoorden bleek dat drie auteurs (Thomas Merton, Søren Kierkegaard en Erich Fromm) zich bijzonder onderscheidden op dit gebied: hun namen worden in onderzoeksliteratuur bovengemiddeld gekoppeld aan zelfgekozen eenzaamheid cq afzondering. Een aantal relevante artikelen werden geïnventariseerd met behulp van Endnote en bestudeerd. Van deze studie wordt een persoonlijke synthese gepresenteerd. Aan het eind van dit hoofdstuk worden uit deze synthese 8 kernbegrippen gedistilleerd die door de wetenschap in onze tijd herkend worden als verband houdend met vrijwillige afzondering.

Hoofdstuk 3 heeft tot doel de waarden in kaart te brengen die voor de woestijnvaders ten grondslag liggen aan hun afzondering. Omdat de Vaderspreuken een niet thematisch geordende verzameling aforismen zijn,⁶ wordt een driedelig doel gesteld: (1) de Vaderspreuken over afzondering distilleren uit de volledige, i.e. alfabetische collectie, (2) de verkregen selectie analyseren op hun onderliggende waarden en (3) de ontstane lijst van waarden in hun onderlinge verbanden zien. Hoewel het een instrument is dat doorgaans wordt gebruikt voor analyse van interviews, is Atlas.ti uitermate geschikt om deze driedelige doelstelling te realiseren. Om dus overzicht te creëren in de onoverzichtelijke collectie teksten die de Vaderspreuken zijn, werd gekozen voor deze ongebruikelijke methode.

De Vaderspreuken werden in het programma ingevoerd.⁷ Dankzij de Search&Code-functie konden 66 Vaderspreuken worden herkend als betrekking hebbende op afzondering. Aan deze selectie Vaderspreuken werden 25 codes gekoppeld. Een netwerk van deze codes en een correlatietabel leverden vervolgens inzichten op over de samenhang tussen de codes en daarmee over het

⁶ Bedoeld wordt hier de zogenaamde alfabetische collectie, die de aforismen rangschikt op auteur. Er bestaat een systematische collectie van de Vaderspreuken op thema's, maar afzondering of eenzaamheid is daarin niet opgenomen als rubriek. *The Book of the Elders: Sayings of the Desert Fathers: The Systematic Collection*, vertaald door John Wortley, Cistercian studies series 240 (Minnesota: Liturgical Press, 2012).

⁷ Hiervoor werd gebruik gemaakt van de digitale versie, beschikbaar op het Internet Archive, van de Vaderspreuken in de vertaling van Elisabeth Ward. *The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*, vertaald door Elisabeth Ward, Cistercian Studies Series 59 (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1975), <https://archive.org/details/httpwww.g4er.tkbookssayings-of-the-desert-fathers.pdf>. Daarnaast werd gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling van Christoffor Wagenaar o.c.s.o. Christoffor Wagenaar, *Vaderspreuken*, Monastieke cahiers 10-14, (Bonheiden: Abdij Bethlehem, 1978).

waardenstelsel van de woestijnvaders. Tot slot werd dit waardenstelsel getoetst aan de kernbegrippen uit hoofdstuk 2.

In hoofdstuk 4 worden de codes uit het voorgaande hoofdstuk gerecontextualiseerd. Getracht wordt om enerzijds een overzicht te bieden van de obstakels en mogelijkheden rond het lezen van de Vaderspreuken in de moderne tijd, en anderzijds een theologische lezing van de waarden van de woestijnvaders te vergelijken met een antropologische lezing. Zo wordt een overzicht verkregen van thema's en aandachtspunten ten behoeve van empirisch onderzoek. Vanaf dit punt is immers een toetsing nodig van de receptie van Vaderspreuken op de werkvloer van de geestelijke verzorging; een toetsing die buiten het bereik van voorliggende studie valt.

1 Inleiding en verantwoording

Vrijwillige afzondering kan door veel verschillende wetenschappelijke disciplines behandeld worden als onderzoeksobject. Voorliggend onderzoek beperkt zich tot drie perspectieven die dicht aanleunen bij het blikveld van de woestijnvaders. Het gaat om de spiritualiteit, de filosofie en de psychologie.

Vanuit elk perspectief komt telkens één auteur aan het woord, die zich binnen zijn discipline onderscheidt door zijn interesse voor zelfgekozen afzondering, te weten Thomas Merton (spiritualiteit), Søren Kierkegaard (filosofie) en Erich Fromm (psychologie). Deze drie auteurs gaan allen uit van het individu; ik ben me bewust van die beperking. Een studie van de visie op afzondering bij auteurs die uitdrukkelijk relationeel denken (zoals bijvoorbeeld Emmanuel Levinas of Martin Buber) zou zeer waardevol zijn, maar valt buiten de doelstelling van dit hoofdstuk, namelijk de behandeling van moderne perspectieven die dicht aanleunen bij het blikveld van de woestijnvaders, dat tot het uiterste naar binnen gekeerd is.

Eerst moet nu goed omschreven worden wat binnen dit onderzoek bedoeld wordt met het begrip afzondering.

2 Begripsbepaling

In het kader van dit onderzoek definieer ik afzondering als "het door innerlijke noodzaak gedreven vrijwillig overgaan van een toestand van fysiek of mentaal samen zijn naar een toestand van fysiek of mentaal alleen zijn".

Afzondering wordt in het kader van dit onderzoek, tenzij anders gespecificeerd, als positieve term verstaan.⁸ Het wil immers de beweegredenen onderzoeken van hen die zich vrijwillig afzonderen (de woestijnvaders). Vrijwillige afzondering is een handeling die ontstaat vanuit een innerlijke noodzaak, en die toch met behoud van de eigen, vrije wil geschiedt. Afzondering die aangedreven wordt door externe factoren zal in dit onderzoek steeds worden aangeduid als (nood)gedwongen afzondering.

Anders dan de termen eenzaamheid en alleen-zijn, die een toestand aanduiden, wijst de term afzondering op een beweging, een overgang van de ene toestand naar de andere. Wie zich afzondert, *doet* iets en met wie afgezonderd wordt *gebeurt* iets. Afzondering is een dynamische term.

⁸ De literatuur over afzondering en eenzaamheid, verstaan als negatieve termen, is overweldigend. Voor een overzicht van recente literatuurstudies hierover: zie bibliografie.

Er moet onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds het fysieke of het mentale, anderzijds het samen zijn of het alleen zijn. Men kan fysiek alleen zijn en mentaal toch verbonden en omgekeerd. Hier komen we verderop (II 3.1.2) nog op terug.

3 Drie perspectieven op vrijwillige afzondering

3.1 Een spiritueel perspectief: Thomas Merton

3.1.1 Verantwoording en situering

Thomas Merton (1915-1968) is een cisterciënzer monnik/kluizenaar die een indrukwekkend oeuvre heeft nagelaten.⁹ Hij is een echt spiritueel meester, omdat hij in leven en werk wil getuigen van wat op spiritueel vlak in hem leeft en dat steeds dieper tracht te doorgronden. Hij is geen wetenschapper, maar een ervaringsdeskundige met een uitzonderlijk charisma en een scherp intellect die zijn ideeën haarfijn weet te verwoorden.

Zijn biografie laat zich lezen als een voortdurende dialectiek tussen enerzijds de intens gevoelde roeping tot afzondering (hij zal mettertijd aan de rand van zijn gemeenschap als kluizenaar gaan wonen), anderzijds de al even intense bewogenheid om de vele sociale kwesties van zijn tijd en de innerlijk gevoelde noodzaak om actie te ondernemen. Veel van zijn geschriften diepen deze dialectiek uit, niet alleen theologisch-spiritueel, maar ook psychologisch. Theologie en psychologie zijn bij Merton ten diepste met elkaar verweven, in zijn geschriften én in zijn leven.

3.1.2 Integriteit

Hoe worden we onszelf? Wat is ons zelf? Onderzoekers situeren de basis van Mertons gedachtegoed in precies deze vraag.¹⁰ De monnik spreekt van een waar en een vals zelf. Het valse zelf is ons zeer vertrouwd: het is ons oppervlakkige, egocentrische bewustzijn, onze emoties en gedachten. Voor Merton is het zaak door te stoten naar het ware zelf, dat zich kenmerkt door openheid naar anderen, religieuze inclusiviteit, nonduaal denken en integriteit, dat wil zeggen door overeenstemming tussen wie iemand is en wat hij zegt, denkt of doet.

Hiervoor is afzondering nodig. De Zweedse hoogleraar godsdienstfilosofie Catharina Stenqvist verwoordt het zo:

⁹ De Mertonvrienden van de Lage Landen hebben een uitgebreide bibliografie gepubliceerd op hun website. "Bibliografie engelstalig," Mertonvrienden van de Lage Landen, geraadpleegd 7 december 2023, www.thomasmerton.nl/thomasmerton/bibliografie-van-merton/bibliografie-engelstalig.

¹⁰ Carter Haynes, "Identity, Transcendence and the True Self: Insights from Psychology and Contemplative Spirituality," *HTS: Theological Studies* 72, nr. 4 (2016): 2, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.4102/hts.v72i4.3455>.

*Solitude is not a narcissistic condition or situation. It is something which is necessary for a human being to be able to apprehend one's self and others and to see the unity between „me“ and my „fellow-human beings“.*¹¹

Karakteristiek voor Merton in al zijn geschriften is zijn insisteren op paradoxen: het valse zelf dat ons zo vertrouwd is, het ware zelf dat maar moeilijk aan de oppervlakte komt, afzondering van de wereld die juist openheid voor die wereld mogelijk maakt.¹² Een voorbeeld van deze voorkeur voor paradoxen is zijn uitroep dat men van mensen kan vluchten door zich midden in een menigte te begeven.¹³ Hij bedoelt dat men zozeer in beslag kan worden genomen door een sociaal leven, dat men niet meer toekomt aan authentiek menselijk contact, wat immers voortvloeit uit het leven vanuit het ware zelf.

Merton waarschuwt voortdurend voor de gevaren van een afzondering op oneigenlijke gronden: narcisme, quiëtisme, wereldvlucht.¹⁴ Net als bij de zoektocht naar het zelf maakt hij ook hier een onderscheid tussen valse afzondering (afscheiding) en authentieke afzondering (alleen zijn). De authentiek afgezonderde kenmerkt zich door nederigheid en zelveelosheid, omdat hij zichzelf overstegeen heeft in liefde voor de ander: "He is truly alone (...) who is wide open to heaven and earth and closed to no one."¹⁵

3.1.3 Ik en God

Dit citaat brengt ons bij de voor Merton zo belangrijke goddelijke dimensie van het alleen-zijn. Hij refereert aan Gods natuur, die totaal anders is dan die van de mens. Dat maakt God in Mertons ogen verschrikkelijk eenzaam. Hij is in alle mensen aanwezig, en toch gaapt er een onoverbrugbare kloof tussen Hem en de mens. De eenzame mens deelt in die goddelijke eenzaamheid. Voor Merton is afzondering een proces van mystieke eenwording met de Eenzame.¹⁶

¹¹ Catharina Stenqvist, "Cultivating Solitude: Thomas Merton's Form of Mysticism," *European Journal of Science and Theology* 11, nr. 1 (2015): 6, geraadpleegd 7 december 2023, http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/50/2_Stenqvist.pdf.

¹² Zie bv ook Stenqvist, "Cultivating Solitude," 10.

¹³ Thomas Merton, *New Seeds of Contemplation* (New York: New Directions Publishing, 1972), 53, geciteerd in Stenqvist, "Cultivating Solitude," 9.

¹⁴ John F. Teahan, "Solitude: A Central Motif in Thomas Merton's Life and Writings," *Journal of the American Academy of Religion* 50, nr. 4 (1982): 524, geraadpleegd 7 december 2023, <http://www.jstor.org/stable/1462940>.

¹⁵ Thomas Merton, "Love and Solitude," *The Critic* 25 (1966): 33, geciteerd in Teahan, "Solitude," 525.

¹⁶ Teahan, "Solitude," 528.

3.1.4 Psychologie of religie?

Deze visie op afzondering roept twee vragen op. Allereerst de vraag naar het onderscheid tussen psychologie en theologie bij Merton: is zijn geloofsbeleving een onderzoek van de menselijke psychè of een zoektocht naar God?

In zijn proefschrift "The Art of Integration?" heeft Kevin Smith de briefcorrespondentie tussen Merton en Fromm geanalyseerd met het oog op deze onderzoeksvraag. Hij concludeert dat Merton zeer gevoelig is voor de werking van de menselijke psychè, maar dat het religieuze referentiekader voor hem onmisbaar is:

The concept of dialogue, whilst clearly an intention of Merton's throughout his life and work, might be said to suffer from both ascetical imperatives and eschatological assumptions. (...) Although he is clearly deeply sensitive to the need to and the difficulty of understanding different cultures, the Christian symbol ultimately renders all others relative, subordinate, and transitory, in its eschatological absoluteness.¹⁷

3.1.5 Getuigenis of oproep?

De tweede vraag is in het kader van ons onderzoek minstens zo belangrijk: met welk doel schreef Merton? Wilde hij getuigenis afleggen van iets wat in hem (alleen) leeft of is het een oproep aan allen die het lezen om hem na te volgen? Beschouwde Merton zijn diepgewortelde hang naar afzondering als een persoonlijke karaktertrek of als iets waar ieder mens toe geroepen is?

Niemand zal beweren dat elk mens geroepen is tot een kluizenaarsbestaan; ook Merton niet. Het verwarrende aan deze auteur is echter zijn uitzonderlijke charisma en zijn bijzonder overtuigende schrijfstijl. Karakterieel minder sterke, minder zelfstandige mensen dreigen te worden "opgezogen" in zijn kernachtige formuleringen. Het gevaar van internalisering van de overtuiging van iemand anders dan zichzelf ligt op de loer. Ironisch genoeg roept Merton op om je ware zelf te ontdekken!

Maar er is meer. De eerder genoemde Catharina Stenqvist ziet een ontwikkeling in de monnik/kluizenaar: waar hij aanvankelijk het monastieke ideaal als iets bijzonders zag, breidt zijn blik hierop zich later uit:

Merton came to believe that although a solitary spirit is essential to the monastic view of life, it is not confined or restricted to it. It is not even restricted to men and women who have consecrated their lives to God by vow. It is, then, possible to conclude that even

¹⁷ Kevin Smith, "The art of integration?: Psychology and Religion in the Work of Thomas Merton" (Masterscriptie, Glasgow Universiteit, 2016), 104-105, geraadpleegd 7 december 2023, <https://theses.gla.ac.uk/8045/1/2016smithmres.pdf>.

*though a "solitary spirit" or solitude is essentially connected with monasticism, it is more encompassing. It could be interpreted as an existential need or a prerequisite for becoming a fully human being.*¹⁸

Waar Merton aan appelleert, is niet de situationele eenzaamheid, maar de existentiële eenzaamheid waarin elk mens geboren is en waar hij niet aan ontkomt. Je afzonderen betekent voor Merton: die existentiële eenzaamheid aanzien, omarmen en vruchtbaar maken.

3.2 Een filosofisch perspectief: Søren Kierkegaard

3.2.1 Verantwoording en situering

De filosoof die misschien wel het meest met afzondering wordt geassocieerd, is Søren Kierkegaard (1813–1855). Hij heeft nagenoeg zijn hele volwassen leven teruggetrokken geleefd; zijn verloving heeft hij onverwacht afgebroken. Zijn filosofie was allereerst een doorleefde ervaring en omgekeerd wilde hij – nee: moest hij – leven wat hij dacht:

*(...) cette solitude si souvent rapportée à Kierkegaard, pour reprendre ici une expression à la mode, est une réalité vécue avant d'être un concept existentiel; elle qualifie une existence avant d'être l'objet d'une mise en scène philosophique. Sa production répond à sa solitude personnelle, à sa mélancolie et à ses nuits d'insomnie, avant d'être l'objet d'une conceptualisation précise.*¹⁹

Deze eenzaamheid, zo vaak in verband gebracht met Kierkegaard, is (om een modieuze term te gebruiken), een geleefde werkelijkheid alvorens een existentieel concept te zijn; ze geeft de kwaliteit van een bestaan aan alvorens het object te zijn van een filosofische opzet. Het resultaat van deze opzet beantwoordt aan haar persoonlijke eenzaamheid, haar melancholie, haar slapeloze nachten, alvorens het object te zijn van een precieze conceptualisering.

Zijn ideeën, die we verderop nog zullen behandelen, monden uit in de conclusie dat ons geïsoleerd zijn niet alleen een condition humaine is, maar ook iets waarnaar we idealiter streven of op

¹⁸ Catharina Stenqvist, "Cultivating Solitude: Thomas Merton's Form of Mysticism," *European Journal of Science and Theology* 11, nr. 1 (2015): 4-5, geraadpleegd 7 december 2023, http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/50/2_Stenqvist.pdf.

¹⁹ Dominic Desroches, "Solitude et souffrance des figures d'exception chez Kierkegaard: Sur la distance, la dissimulation et le silence face à Dieu," *PhaenEx* 6, nr. 2 (2011): 1, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.22329/p.v6i2.3477>.

weg zijn. Pseudoniemen zijn voor deze Deense filosoof een manier om zijn teruggetrokkenheid, zijn *existence singulière*, vorm te geven:

*Si Kierkegaard (...) a caché son intériorité (...), c'est parce qu'il cherchait des moyens, y compris par l'usage de la pseudonymie, de forger des concepts qui, dans la distance dialectique, approchent une existence singulière qui nous échappe toujours.*²⁰

Als Kierkegaard zijn innerlijkheid verborgen hield, is dat omdat hij manieren zocht, inclusief het gebruik van pseudoniemen, om concepten te ontwerpen die in hun dialectische afstand een één-voudig bestaan benaderen dat ons altijd ontglipt.

3.2.2 De plaats van afzondering in Kierkegaards denken

Waarom is afzondering voor Kierkegaard zo essentieel? Een begin van antwoord op deze vraag vinden we in zijn befaamde 'Stadia op de levensweg'. Hij beschrijft hierin hoe de mens eerst esthetisch, vervolgens ethisch en uiteindelijk religieus leeft. Zeer globaal kan gesteld worden dat de mens in het esthetische stadium geniet van uiterlijkheden en zijn genot zoekt in externe prikkels; hij is een geïsoleerde toeschouwer die heel veel mogelijkheden ziet. In het ethische stadium wordt hij zich ervan bewust dat hij enkel iemand wordt in relatie met de ander en doorheen de keuzes die hij maakt tussen de verschillende mogelijkheden.

In het religieuze stadium ontdekt hij zijn uiteindelijke spirituele zelf, dat op paradoxale wijze niet het ego, maar God is. Funderend voor Kierkegaards denken is de vooronderstelling dat God onze kern is.

*On écrit dans la même phrase Søren Kierkegaard et le "solitaire de Copenhague" pour dire qu'il a écrit sur l'homme seul devant Dieu, l' "Individu" ou le singulier (den Enkelte) et que, pour lui, tout se résume dans cette pensée.*²¹

Søren Kierkegaard en "de eenzaam van Kopenhagen" worden in één en dezelfde zin geschreven om aan te geven dat hij schreef over de mens alleen ten overstaan van God, "het individu" of de enkeling (den Enkelte) en dat voor hem alles kan worden samengevat in deze gedachte.

²⁰ Dominic Desroches, "Solitude et souffrance des figures d'exception chez Kierkegaard: Sur la distance, la dissimulation et le silence face à Dieu," *PhaenEx* 6, nr. 2 (2011): 1, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.22329/p.v6i2.3477>.

²¹ Desroches, "Solitude et souffrance," 1.

De ultieme paradox van 's mensen bestaan is voor hem dat we onszelf pas ten volle realiseren als we God realiseren, en dat kan niet op eigen kracht:

What a paradoxical fix we are in; what a narrow pass! For choose we must, will to be oneself we must, and yet by this willingness alone the self does not arise. This, then, is our uncanny task: to consent in faith – in absolute trust – to the birth of the self that is born of spirit. Yet consent is not agency since the self arises, as spirit, in and by itself. The self arises as gift.²²

Afzondering is de manier om zichzelf te overstijgen: "L'homme doit être seul pour grandir et accéder à la sphère religieuse" ("*De mens moet alleen zijn om te groeien en de sfeer van het religieuze in te gaan*").²³ Zowel in het esthetische als in het ethische stadium is de mens gebonden aan wat buiten hem is, hetzij aan de zee van mogelijkheden die voor hem ligt, hetzij aan relaties die hij nodig heeft om zichzelf te worden. De religieuze mens overwint deze stadia, verbreekt de binding met wat buiten hem is om doorheen de inkeer tot zichzelf, tot God te komen. Hier klinkt het gebed van Augustinus door uit zijn Belijdenissen (10.27):

Veel te laat heb ik jou liefgekreken
schoonheid wat ben je oud wat ben je nieuw
veel te laat heb ik jou liefgekreken.
Binnen in mij was je, ik was buiten
en ik zocht jou als een ziende blinde
buiten mij, en uitgestort als water
liep ik van jou weg en liep verloren
tussen zoveel schoonheid die niet jij is.²⁴

Verschillende thema's uit zijn filosofie illustreren hoe Kierkegaard tot deze visie op de menselijke ontwikkeling komt: de noodzakelijkheid van verinnerlijking en de centrale plaats die afzondering daarbij heeft.

²² Patricia Huntington, "Loneliness and Innocence: A Kierkegaardian Reflection on the Paradox of Self-realization," *Continental Philosophy Review* 39, nr. 4 (2006): 417, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.1007/s11007-006-9035-0>.

²³ Dominic Desroches, "Solitude et souffrance," 18.

²⁴ Huub Oosterhuis, *Dan zal ik leven: Teksten voor uren alleen* (Baarn: Uitgeverij Ambo, 1976), 112.

3.2.3 Diverse thema's in Kierkegaards oeuvre

Liefde

Wanneer God mijn kern is (fundament van Kierkegaards filosofie, zie boven), dan is Hij ook jouw kern. Liefhebben is geen gevoel, maar een act van geloof: een geloof in de ander.²⁵ Wanneer ik liefheb, betekent dit paradoxaal genoeg dat ik geloof in de liefde die iemand anders voor mij heeft:

*(...) l'étrange, le paradoxe génial, c'est non pas de croire en l'amour que je porte à la femme aimée, mais en l'amour qu'elle me porte.*²⁶

Het vreemde, de geniale paradox, is niet te geloven in de liefde die ik heb voor mijn geliefde vrouw, maar in de liefde die zij voor mij heeft.

Liefde huist in het individu dat ten diepste alleen is en ook alleen *blijft* – en toch verbonden is. Of ik nu mezelf of jou liefheb, in beide gevallen bemin ik enkel God, oorsprong van beide singulariteiten. Liefde draait rond liefde voor God, want in Hem bemin ik niet alleen mijn, maar ook jouw kern:

*En effet, si j'aime mon origine, alors je ne peux qu'aimer la tienne, puisqu'elle est rigoureusement identique à la mienne, qu'elle est la mienne.*²⁷

Als ik mijn oorsprong bemin, kan ik niet anders dan die van jou beminnen, omdat ze precies dezelfde is als de mijne, omdat ze de mijne is.

Zelfbeeld

Kierkegaard ziet de mens die naar zijn derde levensstadium is doorgestoten, als een uitzondering, een afgezonderde. Hij is niet meer bezig met het algemene (het ethische), maar met het particuliere, het eigene (het religieuze): "L'exception est "seule" parce qu'elle empêche, sur l'essentiel, de réaliser le général" ("*De uitzondering is "alleen" omdat ze in essentie verhindert dat het algemene wordt bereikt*").²⁸ Hij is bezig met zijn kern, en dat zondert hem af zonder dat hij zich van de ander

²⁵ Alain Cugno, "Kierkegaard, les paradoxes de l'amour," *Études* 416, nr. 6 (2012): 773, geraadpleegd 7 december 2023, <https://www.cairn.info/revue-etudes-2012-6-page-771.htm>.

²⁶ Cugno, "Kierkegaard, les paradoxes de l'amour," 773.

²⁷ Cugno, "Kierkegaard, les paradoxes de l'amour," 776.

²⁸ Dominic Desroches, "Solitude et souffrance des figures d'exception chez Kierkegaard: Sur la distance, la dissimulation et le silence face à Dieu," *PhaenEx* 6, nr. 2 (2011): 3, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.22329/p.v6i2.3477>.

afscheidt. Deze kern is immers voor iedereen zeer persoonlijk, onimiteerbaar, onoverdraagbaar en zelfs (zie onder) niet communiceerbaar. Het is een van de vele paradoxen die ons mens-zijn constitueren.

Daarom is de menigte, de groep, een leugen in Kierkegaards ogen. Zij is een veralgemening, een abstractie. De waarheid ligt niet in de groep, maar in het individu:

Si la foule est le mensonge, ce n'est pas parce que les hommes y sont nombreux mais parce qu'elle est "abstraction" contre les Individus concrets, engagés et souffrants.²⁹

Als de menigte een leugen is, dan is het niet omdat daar veel mensen in zitten, maar omdat zij een "abstractie" is in vergelijking met het concrete, geëngageerde en lijdende individu.

Merken we op dat Kierkegaard hier geen waardeoordeel aan verbindt: noch aan het individu, noch aan de groep. Met de categorie "leugen" drukt de auteur alleen uit dat de waarheid niet bereikt wordt. Dat constateert hij.

Verinnerlijking, afzondering, is voor hem waarheidsvinding. Dat klinkt optimistisch, maar het heeft ook een veel pessimistischere, of alleszins zwaardere kant.

Lijden

Niet alleen *kunnen* we de waarheid (onze kern, God) vinden, we *moeten* haar ook vinden: "Living true to self is, in Kierkegaard's understanding, a singular and rigorous task, a yoke laid upon us by God."³⁰ Ons leven naar God toe is niet alleen een vreugde, maar ook een last, een opdracht waarmee we geboren zijn. De filosoof illustreert dit lijden onder andere aan de hand van de Bijbelse figuur Job. Tegenover zijn vrienden (de groep!) is hij een uitzondering, en hij *eist* die positie ook op. Hij kan niet anders dan voor zichzelf erkennen dat hij een eenling is in deze wereld: hij verhoudt zich immers rechtstreeks tot God. Dat is zijn verschrikkelijke, maar ook prachtige waarheid. God is zijn kern, en dat is een zware beproeving:

Pour faire sentir la foi de Job, elle [l'épreuve] établit l'homme dans un rapport d'opposition purement personnel à Dieu. Ainsi, par cette catégorie, Job affirme son droit

²⁹ Desroches, "Solitude et souffrance," 23.

³⁰ Patricia Huntington, "Loneliness and Innocence: A Kierkegaardian Reflection on the Paradox of Self-realization," *Continental Philosophy Review* 39, nr. 4 (2006): 417, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.1007/s11007-006-9035-0>.

*de se constituer en exception (...) parce que la catégorie traduit un effort, c'est-à-dire la part de souffrance que nécessite la mise en œuvre du religieux.*³¹

Om Jobs geloof invoelbaar te maken, plaatst zij [de beproeving] hem in een verhouding van puur persoonlijk verzet tegenover God. Zo, vanuit deze categorie, bevestigt Job zijn recht om zich als uitzondering op te stellen (...) omdat deze categorie spreekt van een inspanning, dat wil zeggen: dat deel van het lijden waartoe de praktijk van religie noodzaakt.

Het begrip beproeving brengt ons bij een laatste thema uit Kierkegaards filosofie dat verduidelijkt waarom afgezonderd-zijn voor hem een hoeksteen in ieders leven is.

De onmacht van taal

Zwijgzaamheid is voor Kierkegaard een wezenlijk kenmerk van het religieuze levensstadium. Met betrekking tot de verhouding ik - de ander benoemt de filosoof de onmogelijkheid om God uit te drukken. Spreken zou alleen leiden tot algemeenheden, en dus tot "verval", terugval naar het ethisch stadium. Verinnerlijking is een eenzaam en vereenzamend proces, omdat we er geen woorden aan kunnen geven en het dus niet kunnen communiceren met anderen:

*Le secret de l'intériorité (...) ne se traduit pas dans le langage, ce qui isole des autres et fait souffrir, mais peut ouvrir le passage étroit vers le religieux.*³²

Het geheim van de ingekeerdheid laat zich niet in taal uitdrukken: het isoleert van anderen en doet lijden, maar het kan de smalle doorgang naar het religieuze openen.

Met betrekking tot de verhouding ik - God constateert de filosoof dat hij pas in de stilte en de eenzaamheid Gods Woord kan beluisteren. Kierkegaard voert opnieuw een Bijbelse figuur ten tonele om dit aanschouwelijk te maken: Abraham. Wanneer hem wordt opgedragen Isaac te offeren (Gen. 22), zwijgt hij. Hij staat model voor alle mensen die streven naar zwijgen, omdat ze begrijpen dat ze pas op die manier bij hun ware zelf uitkomen: "Car c'est dans l'isolement responsable qu'il [Abraham]

³¹ Dominic Desroches, "Solitude et souffrance des figures d'exception chez Kierkegaard: Sur la distance, la dissimulation et le silence face à Dieu," *PhaenEx* 6, nr. 2 (2011): 12, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.22329/p.v6i2.3477>.

³² Desroches, "Solitude et souffrance," 2.

a pu entendre ce que Dieu exigeait de lui" ("*Want het is in de verantwoordelijke afzondering dat hij [Abraham] heeft kunnen beluisteren wat God van hem vroeg*").³³

3.2.4 Conclusie

We zien bij Kierkegaard een zorgvuldig afgewogen visie op afzondering. Op-zichzelf-zijn, wat hij ook zelf doorleefd heeft, krijgt bij hem een ongekende veelkleurigheid, met noties als last, stilte, doel en zelfs logische consequentie van de menselijke conditie. Eenzaamheid wordt in een veel ruimere context geplaatst dan alleen een ongewenste emotie: eenzaamheid krijgt een plaats in de bestemming van de mens.

Die menselijke bestemming ligt voor Kierkegaard duidelijk in God, maar zijn er ook denkers die los van religieuze kaders, vanuit onze geseculariseerde wereld, over de mens en zijn bestemming nagedacht hebben? De psychologie, en meer bepaald de sociale psychologie, opent nieuwe vergezichten die de blik op het begrip afzondering zullen verruimen.

3.3 Een psychologisch perspectief: Erich Fromm

3.3.1 Verantwoording en situering

In de loop van de 19de eeuw splitst de psychologie zich geleidelijk af van de filosofie als een aparte wetenschap. Het onderzoek naar de werking van de menselijke geest werd een doelstelling op zich. Freud verrichtte baanbrekend werk met zijn analyse van oorzaken en drijfveren achter het menselijke gedrag. Eén van zijn leerlingen, Erich Fromm, heeft deze inzichten voor een deel overgenomen, voor een ander deel bekritiseerd. Waar Freud zeer radicaal de mens op zichzelf heeft onderzocht, heeft Fromm deze theorieën opengetrokken en gekeken naar de mens in zijn sociaal functioneren: wat zijn de drijfveren van het menselijk gedrag in *sociaal* verband.³⁴ Omdat hij een evenwichtige visie heeft ontwikkeld op enerzijds de innerlijke drijfveren van de mens, anderzijds zijn fundamenteel sociale aard, is hij een belangrijke sleutelfiguur voor dit onderzoek.

3.3.2 Afzondering als voorwaarde om zichzelf te worden

Sophocles riep het al uit in de 5de eeuw v.C.: "Op de wereld is er veel waar je verstand bij stilstaat, maar niets dat meer verbijstert dan de mens."³⁵ In alle eeuwen heeft de mens zich verwonderd over zijn identiteit, zijn aard, zijn uitstijgen boven het animale, het instinct. Ook Erich

³³ Dominic Desroches, "Solitude et souffrance," 9.

³⁴ Sahar Zabihidan en Babak Shamshiri, "Erich Fromm's Perspective about Loneliness and its Outcomes in Education," *Periódico do Núcleo de Estudos e Pesquisas sobre Gênero e Direito* 8, nr. 3 (2019): 339-340, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n3.47577>.

³⁵ Citaat uit Antigone van Sophocles. Sophocles en Euripides, *Drie tragedies*, vertaald door Pé Hawinkels (Baarn: Ambo, 1979), 32.

Fromm neemt deze uitzonderingspositie van de mens als fundament van zijn analyse van de menselijke psychè. Hieraan verbindt hij echter meteen een heel eigen conclusie: omdat de mens uitzonderlijk is, is hij geïsoleerd en omdat hij geïsoleerd is staat hij zwak. De wereld komt op hem af als overweldigend, niet te overzien: "When one has become an individual, one stands alone and faces the world in all its perilous and overpowering aspects."³⁶

Door deze geconditioneerdheid ziet de mens zich geconfronteerd met twee spanningen:

- Enerzijds voelt de mens zich angstig en onzeker tegenover zijn omgeving, anderzijds voelt hij dat hij iemand *is* in die zelfde omgeving.³⁷ Kiest de mens voor onafhankelijkheid of voor veiligheid?
- De verhouding tot zijn medemens ervaart de mens als dubieus: hij heeft de ander nodig omdat hij anders terugvalt in zijn geïsoleerde positie, maar moet zich ook van de ander distantiëren om zichzelf te kunnen worden.³⁸

Fromm ziet deze problematiek op twee niveau's terugkomen:

- Ontwikkelingspsychologisch: het kind groeit in zelfstandigheid ten opzichte van zijn ouders, maar maakt daarin ook ingewikkelde processen door. Hierin toont Fromm zich schatplichtig aan Freud en diens theorie over onder andere het Oedipus-complex.
- Socio-cultureel: de mens heeft zich in de moderne tijd onttrokken aan religieuze kaders en blijft daardoor eenzaam en ontredderd achter.

*"(...) The structure of modern society affects man in two ways simultaneously: he becomes more independent, self-reliant, and critical, and he becomes more isolated, alone, and afraid."*³⁹

Kern van Fromms betoog, wat hij uitwerkt in zijn bekendste boek *Escape from Freedom*, is dat de moderne mens verleid wordt door drie mogelijke ontsnappingsmechanismen, drie manieren om te vluchten voor de bedreigende vrijheid die ons mensen eigen is:

³⁶ Erich Fromm, *Escape from Freedom* (New York: Avon Books, 1941), 45.

³⁷ Robert B. Ewen, "Erich Fromm: The Escape from Freedom," in *An Introduction to Theories of Personality* (Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1993), 188, geraadpleegd 7 december 2023, https://opus4.kobv.de/opus4-Fromm/files/24709/Ewen_R_B_1993.pdf.

³⁸ Ewen, "Erich Fromm: The Escape from Freedom," 187.

³⁹ Erich Fromm, *Escape from Freedom* (New York: Avon Books, 1941), 124.

- autoritarisme: zich symbiotisch aan iemand anders binden (masochisme) of iemand anders aan zich binden (sadisme)
- destructiviteit: streven naar vernietiging van (bedreigingen in) de omgeving
- conformisme: streven naar verdwijnen in de omgeving⁴⁰

Het echte antwoord op deze negatieve vrijheid is de verwerkelijking van het zelf doorheen spontaneïteit: "(...) Positive freedom consists in the spontaneous activity of the total, integrated personality."⁴¹

Wanneer deze spontaneïteit tot volle bloei komt, wordt de mens authentiek liefdevol, dat wil zeggen: hij streeft niet meer, zoals in het autoritarisme, naar onderwerping van of aan de ander, maar bevestigt juist de onafhankelijkheid van de ander, van zichzelf, en daardoor de band met elkaar:

*The dynamic quality of love lies in this very polarity: that it springs from the need of overcoming separateness, that it leads to oneness – and yet that individuality is not eliminated.*⁴²

Fromm spreekt nergens over concrete, situationele afzondering, maar hier wordt duidelijk dat hij *identiteitsafzondering* of, om met C.G. Jung te spreken, individuatie cruciaal acht voor de gezonde psychische ontwikkeling van ieder mens.

3.3.3 Onafhankelijkheid als voorwaarde om lief te kunnen hebben

Hoe kan het dat liefde juist bestaat in de affirmatie van jouw en mijn onafhankelijkheid? Deze vraag heeft Erich Fromm geprobeerd te beantwoorden in *Selfishness and Self-Love*, een artikel uit 1939. De centrale these die hij in dit stuk naar voren brengt, luidt dat niet enkel de anderen, maar ook wijzelf het "object" zijn van onze gevoelens en ons gedrag.⁴³ Het gaat dus niet om het object van onze gevoelens, maar om die gevoelens op zich. De auteur toont aan dat de hele geschiedenis door de mensheid vooral oog heeft gehad voor de dichotomie naastenliefde – eigenliefde (en dus het object

⁴⁰ Robert B. Ewen, "Erich Fromm: The Escape from Freedom," in *An Introduction to Theories of Personality* (Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1993): 190, geraadpleegd 7 december 2023, https://opus4.kobv.de/opus4-Fromm/files/24709/Ewen_R_B_1993.pdf; Erich Fromm, *Escape from Freedom* (New York: Avon Books, 1941), 163-230.

⁴¹ Fromm, *Escape from Freedom*, 284.

⁴² Fromm, *Escape from Freedom*, 287.

⁴³ Erich Fromm, "Selfishness and Self-Love," *Psychiatry. Journal for the Study of Interpersonal Process*, nr. 2 (1939): 7, geraadpleegd 7 december 2023, <https://lioncel.tripod.com/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/frommsselfishnessandselflove.pdf>.

van onze liefde), met woordvoerders als Calvijn, Kant en zelfs Nietzsche. Die dichotomie lost zich vanzelf op wanneer we ons realiseren dat het gaat om onze liefde en onze haat *an sich*.

De mens heeft, aldus Fromm, een basis bereidheid in zich om lief te hebben en te haten:

*(...) my own self, in principle, is as much an object of my love as another person. The affirmation of my own life, happiness, growth, freedom is rooted in the presence of the basic readiness of and ability for such an affirmation.*⁴⁴

Het hangt maar net van de persoonlijkheidsstructuur van het individu af, zoals dat zich ontwikkeld heeft van kindsbeen af, hoe die verhouding tussen liefde en haat (jegens mij én jegens de ander) eruit ziet.

Zolang we afhankelijk zijn van de liefde van cq voor de ander, hebben we niet echt lief, aldus Fromm.

*(...) love cannot be separated from freedom and independence. In contradiction to the symbiotic pseudo-love, the basic premise of love is freedom and equality. Its premise is the strength, independence, integrity of the self, which can stand alone and bear solitude. This premise holds true for the loving as well as for the loved person.*⁴⁵

Hij gaat dus zo ver dat hij vrijheid, onafhankelijkheid als voorwaarde stelt om lief te kunnen hebben. Enkel degene die eenzaamheid kan verdragen kan waarlijk de ander lief hebben, omdat hij niet de ander of zichzelf lief heeft – hij heeft lief.

3.3.4 Conclusie

Als sociaal psycholoog biedt Erich Fromm een heel evenwichtige kijk op de verhouding tussen de mens en zijn omgeving. Afzondering is voor hem geen beladen term, maar juist iets waar veel kansen in vervat zitten:

- De mens kan op die manier zijn negatieve vrijheid (ik tegenover de grote boze wereld) omzetten naar positieve vrijheid ("Wereld, hier ben ik!").
- Hij kan de balans tussen liefde en haat in en voor zichzelf en de ander opnieuw opzoeken, de mechanismen erachter op het spoor komen.

⁴⁴ Erich Fromm, "Selfishness and Self-Love," *Psychiatry. Journal for the Study of Interpersonal Process*, nr. 2 (1939): 15, geraadpleegd 7 december 2023, <https://lioncel.tripod.com/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/frommselfishnessandselflove.pdf>.

⁴⁵ Fromm, "Selfishness and Self-Love," 13.

Hij rekent af met de volgens hem leugenachtige liefde die in onze moderne tijd gepropageerd wordt en niet van binnenuit groeit: liefde als een extern gebod dat geen grond heeft in onze ziel.⁴⁶ Voor hem is afzondering, in de betekenis van bij jezelf komen, voorwaarde om bij de ander te komen. De mens die deze angst voor de eenzaamheid doorbroken heeft, kán zich niet meer verlaten voelen, hoe ver hij ook de woestijn in gaat.

4 Algemene conclusie

Dit tweede hoofdstuk had tot doel om een sleutel te vinden voor het lezen van literatuur die ontsproten is uit de geesten van mensen (i.c. woestijnvaders) die zich vrijwillig afzonderden. Hiertoe was een begrippenkader nodig rondom dat ene begrip afzondering: aan welke andere begrippen raakt het? Waar heeft het mee te maken? Met het oog op ons onderzoek wilden we bij het beantwoorden van deze vragen enerzijds de band met de woestijnvaders niet verliezen, anderzijds de blik op hen vergroten.

Omwillen van deze evenwichtsoefening is gekozen voor disciplines die ontstaan zijn vanuit de theologie, hetzij rechtstreeks (filosofie), hetzij onrechtstreeks (psychologie). Van elk van deze disciplines is een auteur belicht die op bijzondere manier het vraagstuk van afzondering en/of eenzaamheid heeft bestudeerd. Tussen hen zijn verschillen en overeenkomsten op te merken:

	Merton	Kierkegaard	Fromm
Situering van de menselijke kern ...	... in God (die even eenzaam is als de mens).	... in God (die identiek is aan de menselijke kern).	... in de mens.
Verhouding leven - denken	Zijn leven als getuigenis van zijn denken.	Zijn leven als getuigenis van zijn denken.	Wetenschappelijke distantie.
Dynamiek van liefde	Dialectiek: weg van en naar de mensen toe.	Pas vanuit een authenticiteit zelf mogelijk.	Pas vanuit een authenticiteit zelf mogelijk.
Rol van stilte, rust	Nodig om authentiek mens te worden.	Nodig om God te horen én gevolg van Gods onmededeelbaarheid	[Geen stellingname]

Vanuit deze dwarsdoorsnede van filosofische, psychologische en spirituele auteurs komt een aantal kernbegrippen naar voren die vaak met vrijwillige afzondering worden geassocieerd:

⁴⁶ Fromm ontleedt bijvoorbeeld het gebod "Wees niet egoïstisch" als een uiterst ambigu dogma waarvan onze hedendaagse maatschappij doordrongen is. Fromm, "Selfishness and Self-Love," 4.

- authenticiteit: afzondering als middel om tot je authentieke, ware, unieke zelf te komen.
- groeipijn: het proces van individuatie is moeizaam, is een beproeving (Kierkegaard/Merton).
- zelftranscendentie: dankzij afzondering overstijgt de mens het loutere ego, hij groeit.
- liefde: afzondering opent mezelf in liefde voor de ander.
- vrijheid: liefde is objectloos en wordt pas in afzondering, onafhankelijk en vrij, ervaren en uitgestraald (Fromm).
- mystieke eenwording: in de afzondering komen we tot ontmoeting (Kierkegaard) of eenwording (Merton) met God.
- stilte: voorwaarde voor en onvermijdelijk gevolg van afzondering.
- existentiële eenzaamheid: afzondering als kans om in het reine te komen met onze onontkoombare eenzaamheid die het leven *an sich* eigen is.

Deze moderne auteurs staan met hun nadruk op deze kernbegrippen niet op zichzelf. Zij wortelen in eeuwenoude wijsheden die gedeeld worden in zeer uiteenlopende tijdvakken en culturen, van Oudheid tot heden, van Oost tot West. De hele monastieke traditie, met Thomas Merton als één van haar exponenten en woordvoerders, is ontsproten aan mannen en vrouwen uit de 4de-5de eeuw die de verlatenheid van de woestijn verkozen boven het rumoer van het sociale leven.

HOOFDSTUK III: AFZONDERING BIJ DE WOESTIJNVADERS

1 Inleiding

Vanuit verschillende perspectieven schrijven auteurs over de zinvolle aspecten van afzondering. Toch kiest slecht een kleine minderheid van de mensen ervoor om die afzondering doelbewust op te zoeken. In onze tijden kiezen monniken en kluizenaars het meest zichtbaar voor deze levenswijze. Zij putten hiervoor uit bronnen die ver terug in de tijd gaan. Het opsporen, ontsluiten en analyseren van die bronnen zal nu de kern van ons onderzoek uitmaken, om te onderzoeken welke waarden aan deze wijsheden ten grondslag liggen.⁴⁷ Wanneer die waarden in beeld zijn gebracht, zullen ze kunnen worden vergeleken met die van de moderne auteurs (hoofdstuk 2) en kunnen ze worden besproken vanuit een modern perspectief (hoofdstuk 4).

1.1 Een korte schets van de woestijnvaders⁴⁸

In de 4de eeuw na Christus wordt de Egyptische woestijn meer en meer bevolkt door christenen die de eenzaamheid opzoeken om zeer radicaal naar God toe te leven. Over de motieven is veel onduidelijkheid. De meeste kenners gaan ervan uit dat het fenomeen voortkomt uit oudere, pre-christelijke kluizenaarstradities en dat het haar inspiratie vindt in figuren als bijvoorbeeld Johannes de Doper. Antonius de Grote (251-356) wordt als pionier beschouwd van wat we nu kennen als de Egyptische woestijnvaders.

Er zijn drie soorten woestijnvaders te onderscheiden:

- kluizenaars die helemaal op zichzelf woonden, zonder enig verband met anderen;
- kluizenaars die in elkaars buurt woonden in een meester-leerlingverband;
- cenobieten die in gemeenschap samenleefden, terwijl ze de spiritualiteit van de kluizenaars volgden. Uit deze laatste groep zijn de latere kloosters en abdijen ontstaan.

Deze woestijnvaders trachtten een leven van voortdurend gebed te leiden. Dat deden zij door middel van getijdengebed, het Jezusgebed (i.e. het ononderbroken herhalen van een vaste gebedsformule, zie onder III 1.3), eenvoudige handenarbeid, armoede, onthouding en vasten.

De wijsheden, opgedaan in dit leven, werden in de loop der tijd steeds meer opgepikt door passanten of verzameld door leerlingen. Dit gebeurde eerst mondeling, pas later schriftelijk. Johannes

⁴⁷ De in dit hoofdstuk gepresenteerde tekstanalyse richt zich specifiek op het thema afzondering in de Vaderspreuken. Er bestaan ook analyses van andere thema's of algemenere studies van de woestijnvaders. In de bibliografie werd een selectie van mogelijk aanvullende literatuur opgenomen.

⁴⁸ Thomas Merton, *The Wisdom of the Desert: Some Sayings from the Desert Fathers of the Fourth Century* (London: Sheldon Press, 1974), p. 3-24; *The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*, vertaald door Elisabeth Ward, Cistercian Studies Series 59 (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1984), xvii-xxxi.

Cassianus (ca. 360 – ca. 435) en Evagrius van Pontus (346-399) waren belangrijke schakelfiguren die de wijsheden van de woestijnvaders hebben doorgegeven naar het Westen.

Er zijn in onze tijd, naast lossere verzamelingen, drie grotere collecties bekend:

- de alfabetische collectie, waarin spreuken geordend zijn volgens auteur;
- de anonieme collectie, die de alfabetische collectie aanvult met spreuken waarvan de auteur niet bekend is;
- de systematische collectie, die de spreuken thematisch ordent.

De systematische en de alfabetische collectie overlappen elkaar voor een groot deel, maar niet volledig. Voor ons onderzoek baseren we ons op de alfabetische collectie: hiervan zijn immers twee uitstekende vertalingen beschikbaar, één in het Engels (Benedicta Ward) en één in het Nederlands (Christofoor Wagenaar).

1.2 Situering van de woestijnvaders in theologie en filosofie

Doordat zij hebben gekozen voor een leven op afstand, buiten de grote theologische en filosofische centra van hun tijd, ontwikkelden deze woestijnvaders een eigenzinnige theologie met niettemin diepe én breed vertakte wortels.

Wat de theologische traditie betreft, waren zij allereerst doordrongen van de Bijbel, vooral van de psalmen die zij in hun cel reciteerden. Deze oude Bijbelse gezangen ademen een sfeer van zeer persoonlijke, openhartige omgang met God. Voorts zijn zij duidelijk ook beïnvloed door de profeten, wier maatschappijkritiek en dringende oproep tot bekering en godvruchtig leven zij overnamen. En zoals hierboven reeds gesteld is Johannes de Doper, die in de woestijn leefde van sprinkhanen en wilde honing en gekleed ging in een kled van kameelhaar (Mt 3, 4), een rechtstreeks voorbeeld tot navolging geweest. Al deze voorbeelden kwamen voor hen samen in Jezus van Nazareth. Zijn naastenliefde, radicale zelfgave aan het kruis, vergevingsgezindheid, verfrissende inzichten omtrent versteende voorschriften en voortdurende verwijzing naar God als zijn en onze Vader – de lijst is verre van volledig – zijn aspecten van een spiritualiteit die doorklinken in de teksten van de woestijnvaders.

Hoewel weinig bekend is over hun rechtstreekse overige invloeden, valt het op hoeveel gelijkenis de woestijnvaders ook vertonen met andere filosofische stromingen. Met het zenboeddhisme hebben zij de radicale afzondering als levenswijze gemeen, net als de afkeer van theologische speculatie en de strenge ascese. Hun onverstoorbaarheid en sterk vergeestelijkt bestaan doen denken aan respectievelijk de stoïcijnse *apatheia* en het (neo-)platonisme.⁴⁹

⁴⁹ P.W. van der Horst, *De woestijnvaders: Levensverhalen van kluizenaars uit het vroege Christendom* (Amsterdam: Prometheus, 1998), 14.

De Vaderspreuken, ook wel *Apophthegmata patrum* genoemd, hebben een doorwerking gekend tot in onze tijd. Hun theologie – moeten we eerder spreken van gedachtegoed of spiritualiteit? – klinkt door in vele mystici zoals Franciscus van Assisi, Meister Eckhart, Jan van Ruusbroec of Johannes van het Kruis. Zo is de negatieve oftewel apofatische theologie zeker schatplichtig aan de Egyptische kluizenaars.⁵⁰ Ten slotte is ook in en vanuit abdijen literatuur en gedachtegoed ontstaan dat hierop voortbouwt – men denke bijvoorbeeld aan de in het vorige hoofdstuk besproken Thomas Merton.

1.3 Woordenlijst

Ten behoeve van de lezer geef ik in onderstaande lijst een persoonlijke definitie van een aantal veel voorkomende woorden uit de Vaderspreuken die niet algemeen bekend zijn.⁵¹

- **Abba:** letterlijk 'Vader'. In de context van de woestijnvaders duidt het een wijze kluizenaar aan die raad geeft. In beginsel kon iedere woestijnvader 'abba' zijn voor een ander.
- **Acedia** (*accidie*): lusteloosheid, verveling.
- **Apophthegma:** synoniem voor Vaderspreuk, spreuk van een woestijnvader.
- **Ascese** (*asceticism*): zelftucht, beheersing van begeerten en hartstocht door middel van praktijken van onthouding en vasten.
- **Cel** (*cell*): anders dan een gevangenis, betekent "cel" in de Vaderspreuken de ruimte waarin de kluizenaar woont, slechts gevuld met het strikt noodzakelijke.
- **Cenobium:** klooster, plek waar monniken samen wonen, werken en bidden.
- **Cenobieten:** bewoners van een cenobium.
- **Demonen** (*demons*): kwaadaardige geesten.
- **Hesychasme:** gebedsmethode waarin het Jezusgebed (zie onder) een centrale plaats inneemt.
- **Jezusgebed:** het onafgebroken herhalen, op het ritme van de ademhaling, van de formule "Heer Jezus Christus, Zoon van de levende God, ontferm U over mij, arme zondaar".
- **Memento mori:** letterlijk 'Gedenk het sterven'. Het voortdurend indachtig zijn van de eigen sterfelijkheid.
- **Psalterium** (*psalter*): bundeling van alle 150 psalmen.

⁵⁰ Over apofatische theologie schreef theoloog Margot C. Berends een heldere inleiding. Margot C. Berends, "Stille taal benadert de Onnoembare", geraadpleegd 7 december 2023, <https://www.theologie.nl/stille-taal-benadert-de-onnoembare>.

⁵¹ Wanneer de Engelse vertaling van een woord afwijkt wordt deze tussen haakjes in italic vermeld.

- **Rouwmoedigheid** (*compunction*): gemoedsgesteldheid bestaande uit het bewenen van de eigen zonden, ook wel "compunctio cordis" genoemd.
- **Skêtis** (*Scetis*): deel van de Egyptische woestijn waar een belangrijk deel van de woestijnvaders zich vestigde.
- **Synaxis**: samenkomst van woestijnvaders in een eucharistische viering.
- **Vigilie** (*vigils*): nachtwake, gebedsdienst in de nachtelijke uren.

2 Analyse van de Vaderspreuken over afzondering

2.1 Selectie van relevante Vaderspreuken

De woestijnvaders geven in hun geschriften blijk van een visie op geestelijk leven in het algemeen. Met geestelijk leven wordt hier een ingekeerd leven bedoeld, introspectief, gericht op het spirituele, God. Zo'n leven kent vele aspecten en thema's: ascese, eenzaamheid, zelfkennis, gehoorzaamheid, vroomheid en vele andere.

Het identificeren van spreuken rond het thema afzondering uit deze veelheid van thema's is een hachelijke onderneming om twee redenen:

- Sommige thema's, zoals eenzaamheid, zwijgen of lijden raken dicht aan het thema afzondering. Dat zagen we ook in het vorige hoofdstuk. Hoewel een analyse van de visie van de woestijnvaders op deze thema's beslist waardevol zou zijn, is omwille van de hanteerbaarheid afbakening nodig om te komen tot een selectie van Vaderspreuken die gaan over afzondering in de zin zoals ik dit gedefinieerd heb, namelijk als vrijwillige overgang, *act*, een daad die iemand stelt.
- De vraag is gerechtvaardigd *of* de Vaderspreuken überhaupt thematiseerbaar zijn. Zij zijn vanuit een (zeer specifieke) levenswijze ontstaan, en hebben niet tot doel één bepaald geïsoleerd probleem te behandelen. Hoewel ze steeds duidelijk een uitspraak doen over een specifieke kwestie, zijn ze ontstaan vanuit en gedacht in functie van een globaal, alomvattend mens- en Godsbeeld. Hen onderbrengen in categorieën doet hen in dat opzicht onrecht.

Om deze beide redenen zal een methode om Vaderspreuken te selecteren die op afzondering betrekking hebben, steeds discutabel zijn; daar ben ik me van bewust.

Omwille van de fijnmazigheid werd een selectieprocedure in twee fasen doorlopen. In fase 1 werd door middel van de "Search & Code"-functie van Atlas.ti via trefwoorden een eerste ruime selectie verkregen. De keuze van trefwoorden vindt haar basis in de beroemdste uitspraak van de

woestijnvaders over afzondering: "Ga heen, zit neer in uw cel, en uw cel leert u alles."⁵² De woorden "cel" en "neerzitten" staan voor de fundamentele spanning die in het zich afzonderen vervat zit: men is afgezonderd, maar men voelt de natuurlijke behoefte om zich te verbinden met anderen. De combinatie "cel" en "neerzitten" roept de paradox op van het blijven, zelfs berusten, in een tegennatuurlijke toestand.

Daarom werd de trefwoordcombinatie "cell" AND "stay" gekozen, die elke vaderspreuk identificeert waarin de combinatie van deze twee woorden minstens eenmaal voorkomt. Daarnaast werd gezocht op het bijwoord "alone" en op het zelfstandig naamwoord "solitude": twee woorden die het belangrijkste uiterlijke kenmerk van afzondering, namelijk het alleen cq op zichzelf zijn, benoemen. Dit gaf het volgende beeld:

- de zoekopdracht "cell" (met alle 53 synoniemen) AND "stay" (met alle 235 synoniemen, varianten en vervoegingen) leverde 250 zoekresultaten;
- de zoekopdracht "alone" (met geselecteerde synoniemen) gaf 94 zoekresultaten;
- de zoekopdracht "solitude" (met geselecteerde synoniemen) gaf 15 zoekresultaten.

Fase 2 bestond uit een analyse van de verkregen selectie. Na weglating van overlappingsen en irrelevante zoekresultaten konden 66 Vaderspreuken worden gebundeld die direct op afzondering betrekking hebben. Het zijn deze spreuken die hier de basis vormen voor het verdere onderzoek naar het gedachtegoed van de woestijnvaders over afzondering. Zie bijlage 1 voor de volledige teksten.

Ondanks deze gefaseerde selectie is de ontstane bundeling niet uitputtend, daar ben ik me van bewust. Doelstelling was het verzamelen van voldoende Vaderspreuken om een genuanceerd beeld te krijgen van hoe de woestijnvaders dachten over afzondering en of zij aanknopingspunten bieden voor de hedendaagse geestelijke verzorging.

2.2 Analyse van de geselecteerde Vaderspreuken

2.2.1 Codering van de Vaderspreuken over afzondering

De 66 Vaderspreuken die het thema afzondering centraal stellen, laten een heel divers beeld zien: sommige benadrukken bijvoorbeeld het belang van ascese en volharding, andere relativeren dit juist. Sommige spreuken richten de blik op (de verhouding tot) de ander, andere spreken over introspectie. Om dit conceptueel kluwen te ontwarren werden in Atlas.ti de 66 geselecteerde Vaderspreuken gecodeerd. Dit proces gebeurde in 3 fasen.

In fase 1 werden de spreuken aan een eerste voorlopige analyse onderworpen. Elke spreuk kreeg één of meerdere codes toegewezen: labels die in een paar woorden omschrijven waar de

⁵² Christoffor Wagenaar, *Vaderspreuken: Gerontikon II*, Monastieke Cahiers 11 (Bonheiden: Abdij Bethlehem, 1978), 53.

betreffende tekst over gaat. Soms kon de vaderspreuk, vooral wanneer zij kort en bondig is, in haar geheel worden gecodeerd, soms moest zij worden opgedeeld in meerdere citaten die verschillende thema's cq codes bevatten. Aan het eind van deze eerste fase werden binnen de 66 spreuken 93 citaten ("quotations") geïsoleerd met in totaal 35 codes.

Deze eerste scan ging gepaard met een voorlopige, spontane uitzuivering van de zich opbouwende verzameling codes. Wanneer bijvoorbeeld tijdens het analyseproces bleek dat een bepaalde code intuïtief vaker werd gebruikt dan een verwante andere, werd gecheckt of de verwante andere samengevoegd kon worden met de meer "populaire" code.⁵³ Toch lag de focus in deze eerste fase op het correct coderen van elke vaderspreuk.

In een tweede fase werd de collectie codes aan een grondige analyse onderworpen: hoe minder een bepaalde code voorkwam, hoe meer werd gestreefd naar samenvoeging met een andere bestaande code. Zowel naamgeving van de code als bijbehorend commentaar ("comment") werden aangepast na samenvoeging. Hierdoor bleven 25 codes over die niet herleidbaar zijn tot een andere code.

In een derde fase werd de codering van de 66 spreuken gecontroleerd: in veel gevallen hadden codes door hun revisie immers een iets andere benaming gekregen en bestond het risico dat citaten niet correct werden gerubriceerd.

De 25 codes zijn de volgende:

- (voortdurend) gebed (11).⁵⁴ Dit kan betrekking hebben op verschillende soorten gebeden die bekend waren ten tijde van de woestijnvaders, zoals het Jezus-gebed, het officiegebed of de eucharistie.⁵⁵
- afkeer van theologie (3). De woestijnvaders ontwikkelden, mede vanuit hun uitzonderingspositie als *outsiders*, een geheel eigen Godsbeeld, gegroeid vanuit introspectie en een zeer persoonlijke, eigenzinnige omgang met God en Bijbel. Zij waren dan ook afkerig van intellectualisme. Hun rechtvaardiging hiervoor vonden zij in talrijke evangelielcitaten: in sommige wordt religieus formalisme aan de kaak gesteld (bv Mt 12, 1-8 of Mt 23, 1-36), in andere – met name in het Johannesevangelie – staat de band tussen Zoon en Vader en ons geloof hierin centraler dan de Tora (bv Joh 3, 1-21; Joh 7, 14-24; Joh 10, 22-39).

⁵³ Aan het eind van de eerste fase waren ook de volgende codes ontstaan: armoede, bekoring door materiële zaken, innerlijke rust, ijver, standvastigheid, lijden verdragen, onderscheiding der geesten en mensenvlucht. Deze zijn opgegaan in de uiteindelijk verzameling codes.

⁵⁴ Het getal tussen haakjes geeft de *groundedness* aan: het aantal citaten waarin deze code voorkomt.

⁵⁵ Het officiegebed zijn de dagelijkse gebedstijden, bestaande uit onder andere psalmrecitatie en Bijbellesing. De relatie tussen de Vaderspreuken en het Jezusgebed hebben Tamar Vertommen ocsa en Dirk Hanssens ocsa diepgaand onderzocht. Tamar Vertommen en Dirk Hanssens, "Standvastig en in een geest van rouwmoed: De vaderspreuken en het Jezusgebed," *De Kovel*, nr. 52 (2018), 8-21.

- afstand-nabijheid (22). Deze code duidt de balans aan die de woestijnvaders zochten tussen afstand en nabijheid, tussen het samen en het alleen zijn.
- alleen God voor ogen hebben (10). Verschillende spreuken roepen op om voortdurend Gods aanwezigheid en zijn daden indachtig te zijn. Deze code heeft een positieve insteek en is te onderscheiden van bijvoorbeeld "bekoring door zintuigen" of "strijd tegen de gedachten", die negatief georiënteerd zijn.
- ascese | armoede (5). Code over onthouding, gestrengheid, armoede. Dit kan slaan op uiterlijke zaken zoals vasten, maar ook op een innerlijke houding zoals armoede van geest.
- bekoring door zintuigen (11). De woestijnvaders wantrouwden alles wat tot de categorie van het zintuiglijke behoort: horen, zien, spreken en ook alle materiële zaken konden afleiden en bekoren om een minder geestelijk leven te leiden.
- gehoorzaamheid (6). In de loop van de tijd verzamelden kluizenaars zich met twee, drie of meer in woongemeenschappen. In zulke omgevingen werd gehoorzaamheid aan de overste essentieel gevonden voor het functioneren van de groep én het individu.
- God danken (1). De woestijnvaders oefenden zich om in voor- en tegenspoed dankbaar te zijn jegens God.
- Gods nabijheid (5). Dit duidt op de overtuiging dat God ons ziet en kent. Hij is ons nabij, overal waar wij gaan of staan.
- heil (5). Bijna alle woestijnvaderteksten spreken in termen van "gered worden": hiermee geven zij aan dat de betreffende uitgesproken wijsheid, mits toegepast, leidt tot meer "zieleheil" oftewel vrede in het hart, innerlijke rust, genezing van onrust en in het hiernamaals verrijzenis tot eeuwig leven.
- ijdelheid van de wereld mijden (13). De zintuiglijke wereld werd door de woestijnvaders beschouwd als ijdel, leeg, zonder richting en zin. Wie daarin vertoeft, verliest zijn innerlijke rust, aldus de vaders. De codes "bekoring door zintuigen" en "ijdelheid van de wereld mijden" spreken over hetzelfde fenomeen: de eerste is een waarschuwing, de laatste biedt een handelwijze aan.
- in zijn cel zitten (42). Het "zitten" heeft ook de connotatie van "blijven", zich verzetten tegen de neiging om op te staan.
- inzet | waakzaamheid (12). Vele Vaderspreuken spreken over ijver, waakzaamheid, niet verslappen, standvastig blijven, volhouden. Dit kan bereikt worden door actie (inzet) of door rustige, meditatieve oplettendheid (waakzaamheid).

- memento mori (3). De woestijnvaders roepen op om onze sterfelijkheid voortdurend indachtig te zijn, zicht te houden op het Laatste Oordeel.
- naastenliefde (11). Deze code gaat over het zich bekommeren om de medemens, barmhartigheid tonen, helpen in nood.
- nederigheid (11). In vele Vaderspreuken klinkt niet alleen nederigheid ten opzichte van een medemens door, maar ook erkenning van eigen nietigheid (zie ook bv Ps 39, 51 of 88) doorheen zelfvernedering.
- oefening baart kunst (2). Hoe verder de woestijnvaders vorderden in het geestelijk leven, hoe meer ze begonnen te ervaren dat het als het ware vanzelf gaat, dat ze gedragen worden door opgedane ervaring.
- onverstoorbaarheid (31). Dit werd door de woestijnvaders als een belangrijke vaardigheid in het geestelijk leven gezien: zich door niets laten verstoren, in alles de innerlijke rust nastreven, jezelf blijven. Waar "bekoring door zintuigen" de blik richt op de bron van afleiding, richt "onverstoorbaarheid" zich op de innerlijke reactie hierop. Deze code heeft ook de connotatie van geduld, bijvoorbeeld aangedaan kwaad geduldig verdragen.
- Relativering ascese (18). Binnen onze verzameling Vaderspreuken over afzondering hebben, opmerkelijk genoeg, slechts 5 Vaderspreuken het over ascese, terwijl 18 spreuken het belang van ascese relativeren: deze laatste groep ziet bijvoorbeeld het grotere nut van een ontspannen houding of het grotere belang van naastenliefde of Godsvrucht.
- rouwmoedigheid (10). Ook wel "compunctio cordis" genoemd, "vermorzeling des harten". Het gaat om het innerlijk schouwen van de eigen zondigheid, het wenen (in de taal van de woestijnvaders) omwille van de schuld die men tegenover God heeft.⁵⁶
- steun in het geestelijk leven (3). Het leven in volstrekte eenzaamheid vroeg om hulpmiddelen, iets waarmee men het kon volhouden. Bij de woestijnvaders is dat vooral het gebed.
- Strijd tegen de gedachten (16). Code over het vechten tegen verkeerde (dat wil zeggen misleidende, vertroebelende) gedachten; hiermee verband houdend ook de onderscheiding der geesten, of ze van goddelijke dan wel van duivelse origine zijn.

⁵⁶ In de Katholieke Kerk wordt dit "innerlijke boetvaardigheid" genoemd. *Catechismus van de Katholieke Kerk, § 1431* (Kampen: Gooi & Sticht, 2008), 336. Guerric Aerden ocoo schreef een uitvoerig artikel over rouwmoedigheid. Guerric Aerden, "Treuren met een liefdevol gevoel: Rouwmoed bij Bernardus van Clairvaux," *De Kovel*, nr. 65 (2020), 30-45, geraadpleegd 7 december 2023, www.dekovel.org/wp-content/uploads/2020/11/102413_De-Kovel-65_dossier_Aerden.pdf.

- vreemdelingschap | mensenvlucht (30). De woestijnvaders beleefden hun afzondering zo radicaal dat zij vreemdelingschap (als een vreemde voor anderen zijn) en het ontvluchten van mensen als positieve, opbouwende eigenschappen zagen.
- zelfdiscipline (2). Zelfbeheersing, jezelf bedwingen, in de hand houden. Het heeft ook te maken met niet toegeven aan gedachten die afleiden van een voornemen.
- zwijgzaamheid (13). Zwijgen, stilte werd gezien als belangrijke deugd in het geestelijk leven.

Bijlage 2 laat zien op welke manier de 66 Vaderspreuken over afzondering gecodeerd werden.

2.2.2 Een netwerk van concepten omtrent afzondering bij de woestijnvaders

Hoe dachten de woestijnvaders over afzondering? Doorheen selectie en codering van relevante Vaderspreuken kon een basis gelegd worden voor beantwoording van die vraag. Het wordt nu immers mogelijk om de 25 codes te clusteren tot groepen en die vervolgens een plaats te geven in een netwerk. Dit netwerk (zie bijlage 3) is een aanschouwelijke voorstelling van het universum van waarden en normen dat de woestijnvaders voor ogen hadden en waarop zij hun levenswandel baseerden.

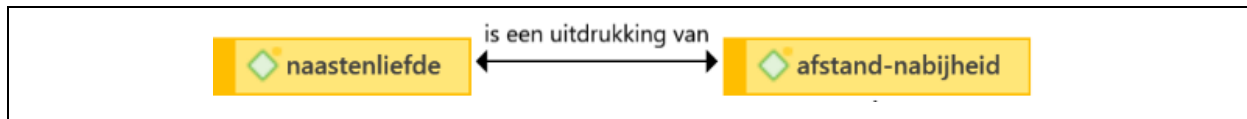
Bij het bouwen van een netwerk en het leggen van verbanden tussen codes moesten er keuzes worden gemaakt. Een exegese van alle 66 Vaderspreuken zou immers tot de conclusie leiden dat elke code rechtstreeks of onrechtstreeks verband houdt met elke andere code.⁵⁷ Aan dit netwerk liggen drie uitgangspunten ten grondslag.

- De enige code die niet in het netwerk is opgenomen, is "heil", omdat deze code evident op bijna alle Vaderspreuken betrekking heeft (zie boven III 2.2.1). Deze code integreren zou tot onoverzichtelijk veel relaties leiden die geen essentiële toevoeging zijn.
- "In zijn cel zitten" was eerder al gekozen als belangrijkste trefwoord (zie boven III 2.1) en komt dus het vaakst voor in de zoekresultaten. Deze code functioneert daarom nu ook als kern van het netwerk.
- De codes zijn op basis van hun gerichtheid en hun logische onderlinge verbanden onder te brengen in 5 groepen codes, te weten: "houding ten aanzien van de medemens", "houding ten aanzien van mezelf", "houding ten aanzien van God", "volharding" en "strijd tegen de bekoringen".

⁵⁷ Dat is ook het mooie van de Vaderspreuken: elke spreuk toont een verrassend nieuw perspectief op dat ene thema, afzondering. Hoe vaker men de spreuken herleest en erover mediteert, hoe meer de lezer de samenhang tussen deze wijsheden op persoonlijke wijze integreert. Deze techniek wordt in kloosterlijk jargon "ruminatio", "herkauwen" genoemd. Zie bijvoorbeeld Guido Vanheeswijck, "Vorming of scholing?: In de spiegel van het middeleeuwse onderwijsproject," *Streven*, nr. 69 (2002): 773-774, https://www.dbnl.org/tekst/_str010200201_01/_str010200201_01_0088.php.

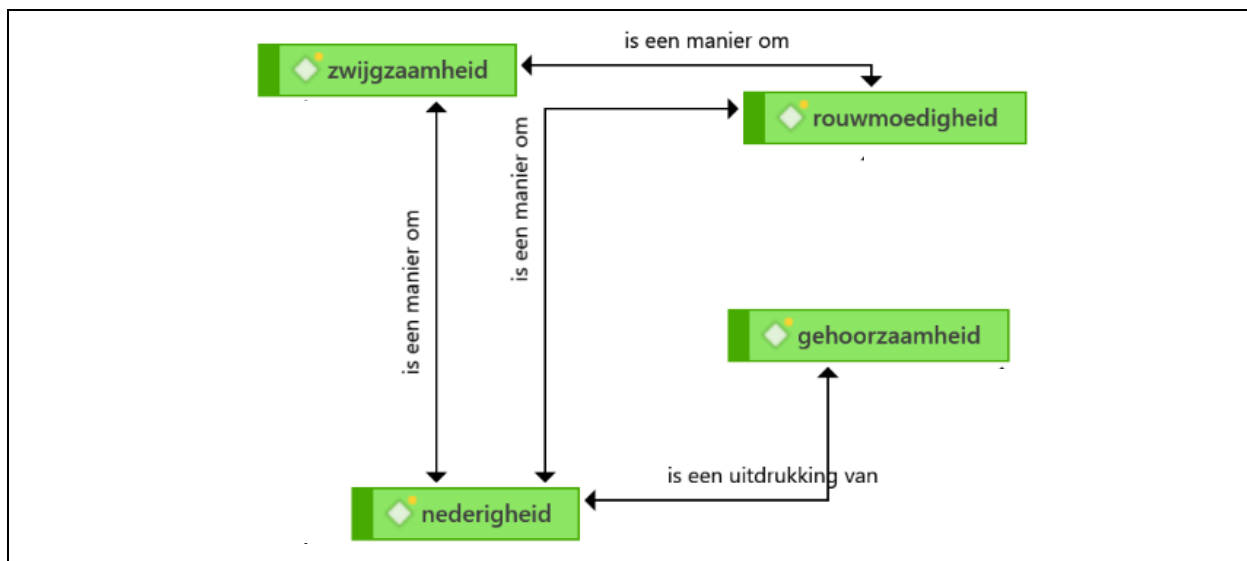
Via het hart van het netwerk, "in zijn cel zitten", zijn alle codes nauw met elkaar verbonden (zie bijlage 3). Hieronder volgt een korte bespreking van de 5 groepen codes die gerelateerd zijn aan dit centrum. Omwille van de overzichtelijkheid wordt hieronder enkel de besproken groep getoond. Voor de plaats van deze codegroep in het geheel van het netwerk zij verwezen naar bijlage 3.

a) houding ten aanzien van de medemens

De woestijnvaders streefden steeds naar een gezonde balans tussen afstand en nabijheid, zowel lichamelijk als geestelijk. In Matoês 13⁵⁸ en Poimên 159 blijkt hoezeer deze ogenschijnlijke afstandelijkheid een act van naastengeliefde is: zich afzonderen is uitdrukking, ja implementatie van de wil om de ander geen kwaad te doen. Omgekeerd drukt de woestijnvader door zijn daad van naastengeliefde zijn nabijheid (vanop afstand) uit ten opzichte van de betrokkene.

b) innerlijke houding

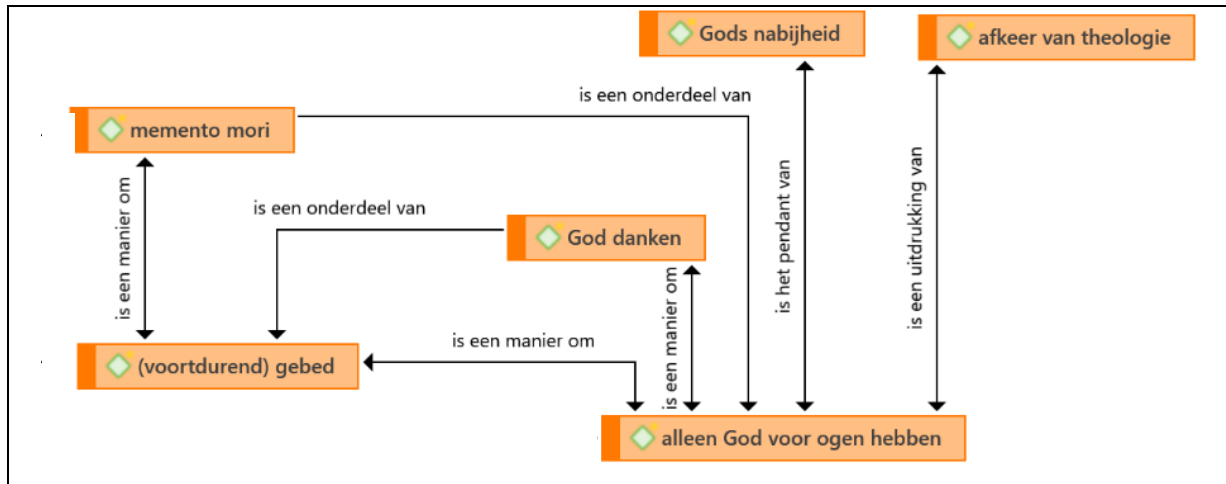

Nederigheid, zwijgzaamheid en rouwmoedigheid zijn in het mensbeeld van de woestijnvaders ten diepste met elkaar verweven: de afzondering wordt gezien als een oefening in zelfvernedering (Poimên 191), die haar grond vindt in het erkennen, toegeven en bewenen van de eigen zondigheid (Serapioon 1 slot). Bij deze houding past geen breedsprakigheid, wel stilzwijgen (Poimên 2, die het leven in een kluis vergelijkt met gestorven zijn).

⁵⁸ Voor de volledige tekst van de Vaderspreuken: zie bijlage 1.

Tegelijk drukt de monnik, wanneer hij samenleeft met anderen, door deze nederigheid zijn onderdanigheid uit ten overstaan van de overste (Theodorus van Fermê 2).

c) Houding ten aanzien van God

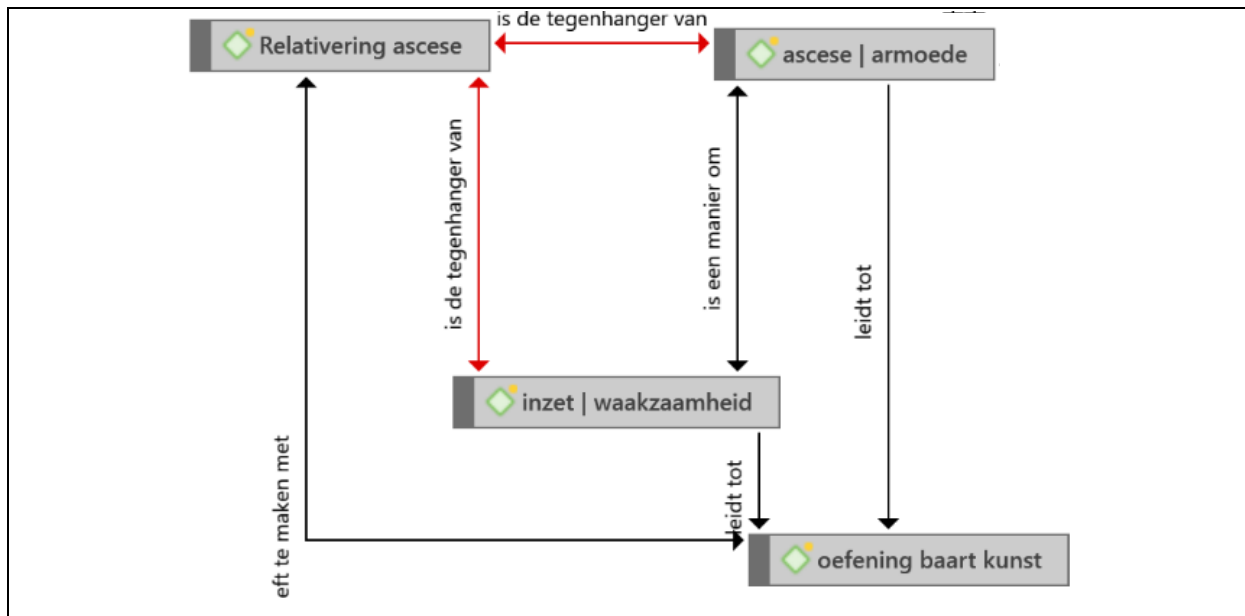

Voor de woestijnvaders is het voortdurend en onafgebroken gebed de weg die leidt naar het uiteindelijk doel en de zin van hun leven: de intieme verbondenheid met God. Tussen middel en doel verschijnt in sommige Vaderspreuken (bv Evagrius 1) het *memento mori*, het indachtig zijn van eigen sterfelijkheid, als belangrijk aspect van het kluizenaarsleven. Dankbaarheid jegens God, één van de vier bekende gebedsvormen zoals die geformuleerd zijn in de eerste brief van Paulus aan Timoteüs (1 Tim 2, 1), is een koninklijke weg om alleen God voor ogen te hebben en te houden. Toch is het opmerkelijk dat, althans in deze selectie Vaderspreuken, God danken in slechts één spreuk terugkomt (Rufus 2); bovendien staat het daar onderaan de waardenladder.

Het Godsbeeld van de woestijnvaders kent nog twee belangrijke aspecten. Ten eerste is de intieme verbondenheid met God niet enkel mensenwerk: ook God zoekt de mens, zoals de Joodse rabbijn Abraham Joshua Heschel uitvoerig uitwerkt in zijn gelijknamige boek.⁵⁹ De in afzondering levende Godzoeker is dus niet louter op eigen inzet aangewezen, hij kan er ook op vertrouwen dat hij door God gezocht, gezien en gekend wordt (bv Daniël 5). Ten tweede lijken de woestijnvaders allergisch te zijn voor theologische speculatie en intellectualisme. Door zich hiervan af te keren zijn zij ervan overtuigd dat zij juist dichter tot God naderen: er staan geen rationalisaties, concepten of instituties meer tussen hen en God (Antonius 27).

⁵⁹ Abraham Joshua Heschel en Heleen de Bie-de Both, *God zoekt de mens: Een filosofie van het jodendom* (Houten: De Haan, 1986).

d) volharding

Met enerzijds 5 citaten over ascese plus 12 citaten over het nauw verwante inzet/waakzaamheid en anderzijds 18 citaten over de relativering van die zelfde ascese lijken de woestijnvaders een heel dubbelzinnige houding aan te nemen ten opzichte van ascese. Dit heeft allereerst te maken met hun ervaring dat een balans tussen inspanning en ontspanning onontbeerlijk is om het geestelijk leven vol te houden. Antonius 13 is een beroemde Vaderspreuk hierover:

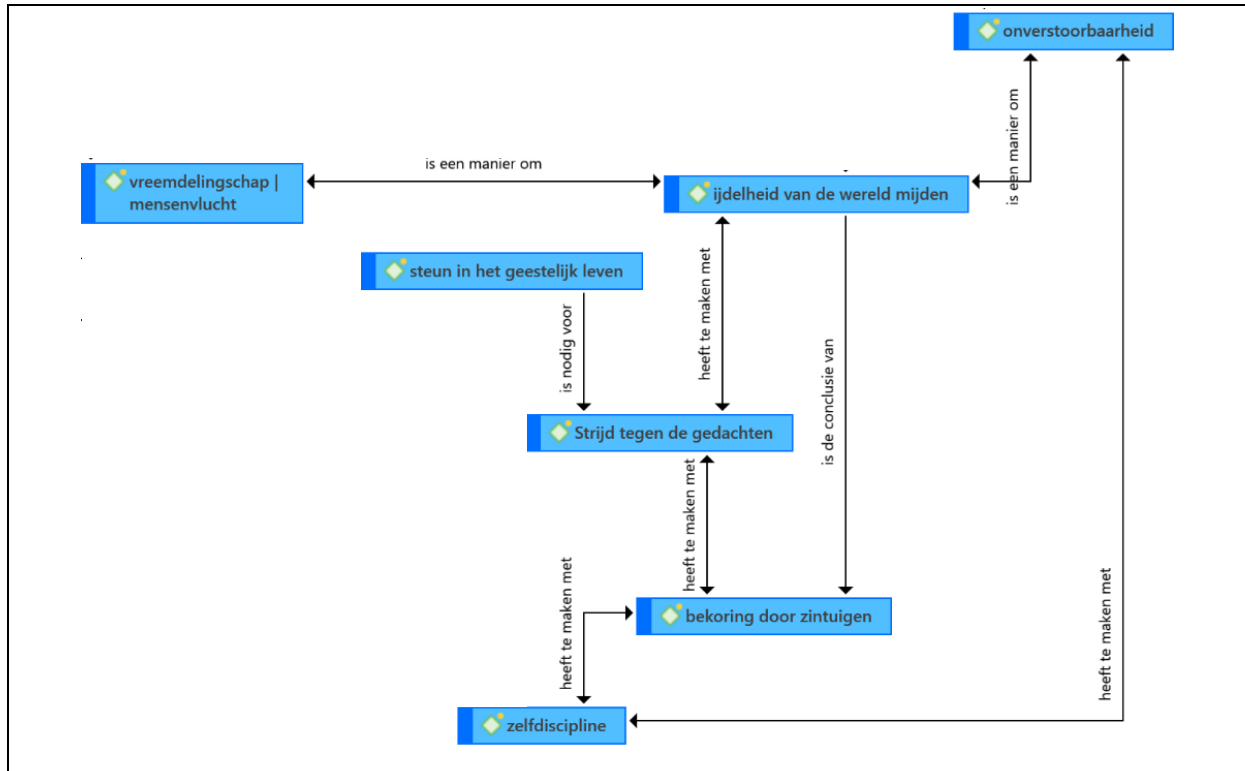
*A hunter in the desert saw Abba Anthony enjoying himself with the brethren and he was shocked. Wanting to show him that it was necessary sometimes to meet the needs of the brethren, the old man said to him, 'Put an arrow in your bow and shoot it.' So he did. The old man then said, 'Shoot another,' and he did so. Then the old man said, 'Shoot yet again,' and the hunter replied 'If I bend my bow so much I will break it.' Then the old man said to him, 'It is the same with the work of God. If we stretch the brethren beyond measure they will soon break. Sometimes it is necessary to come down to meet their needs.'*⁶⁰

Verder telt bij hen ook de factor ervaring mee: een jarenlange "oefening" in het kluizenaarsbestaan leidt tot steeds diepere integratie van ascese. Zaken als onthouding, vasten en nachtwaken worden de kluizenaar eigen en het perspectief wordt groter: de ascese wordt geen doel op zich meer, maar komt in een breder kader te staan, dat van een leven in Godsverbondenheid. De

⁶⁰ "Anthony the Great 13" in *The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*, vertaald door Elisabeth Ward, Cistercian Studies Series 59 (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1984), 3.

ascese kan worden gerelativeerd omdat ze volledig is geïntegreerd in de persoonlijkheid. Een mooi beeld hiervan is te vinden in Mozes 7: de kluizenaar rijpt in de zon (i.e. God) en draagt steeds rijpere vruchten.

e) strijd tegen de bekoringen

De codes over de groep "strijd tegen de bekoringen" zijn zeer sterk vertegenwoordigd in de Vaderspreuken over afzondering: bekoring door zintuigen (11), ijdelheid van de wereld mijden (13), onvertoorbaarheid (31), steun in het geestelijk leven (3), strijd tegen de gedachten (16), vreemdelingschap/mensenvlucht (30) en zelfdiscipline (2). Kerngedachte is dat een geestelijk leven zeer kwetsbaar is, vatbaar voor allerlei storende invloeden: woorden of gedachten (van mezelf of van anderen), mensen, verleidingen door het zintuiglijke. De ideale houding om hierin te gaan staan zagen de woestijnvaders in de onvertoorbaarheid (bv Anoeb 1) en het vreemdelingschap (bv Johannes de Kleine 38): volledige onthechting van "aardse" zaken of afleiding omwille van de volledige toewijding aan God.

2.2.3 Correlatie-analyse van de codes omtrent afzondering bij de woestijnvaders

Bijlage 4 toont een correlatietabel van de 25 codes. Deze maakt inzichtelijk hoe vaak een code in combinatie met een andere code voorkomt en welk gewicht dit verhoudingsgewijs heeft in het geheel van alle Vaderspreuken over afzondering. Deze tabel biedt naast het netwerk nog een

verdiepend inzicht in de visie van de woestijnvaders op afzondering. Wanneer we kijken naar de combinaties van codes die opvallend vaak of juist opvallend weinig cq niet voorkomen, dan kunnen, op basis van de 66 behandelde spreuken, een aantal conclusies worden getrokken.

De code "(voortdurend) gebed" heeft geen of slechts heel zwakke correlatie met de codes uit de groep "houding ten opzichte van de medemens". Bidden wordt voor hen niet in de eerste plaats gemotiveerd vanuit een betrokkenheid op de naaste of de wereld, maar vanuit het ideaal van onverstoorbaarheid en de verbondenheid met God.

Dat de code "Gods nabijheid" vooral geassocieerd wordt met de positieve termen "oefening baart kunst", "relativering ascese" en "steun in het geestelijk leven", is gemakkelijk in te zien: het besef dat God mij kent en ziet geeft moed, relativering en steun. Dat in 2 spreuken (Gelasius 6 en Poimên 162) dit bewustzijn van Gods nabijheid voorkomt in de onmiddellijke omgeving van rouwmoedigheid is opvallender. Deze waarden worden niet aan elkaar gekoppeld, maar het oefenen van zowel het een als het ander is voor de woestijnvaders blijkbaar gelijkwaardig en het schakelen tussen beide waarden verloopt moeiteloos.

"In zijn cel zitten" heeft in vele spreuken een impliciet verband met "ascese | armoede", maar in geen enkele spreuk wordt het verband expliciet gelegd. In Netras 1 wordt ascese zelfs gekoppeld aan het buiten de cel verblijven en juist niet aan het in de cel zitten. Dit is opnieuw een aanwijzing dat de woestijnvaders eerder geneigd zijn hun ascese te relativeren of althans in perspectief te plaatsen.

In 5 spreuken komt "naastenliefde" voor in samenhang met "in zijn cel zitten" en in 4 spreuken in samenhang met "vreemdelingschap | mensenvlucht". Niet alle woestijnvaders bekeken die samenhang op dezelfde manier, getuige bv het verschil tussen Matoês 13 en Longinus 1: de eerste zondert zich af om zijn medemens niet te beschadigen, de laatste waarschuwt dat men pas goed in eenzaamheid kan leven als men goed kan samenleven met anderen.

"Nederigheid" heeft geen correlatie met "ascese | armoede". De vaders voorzien de valse nederigheid die door onthouding en andere uiterlijke praktijken wordt getoond, maar geen draagvlak heeft in het innerlijk leven (cfr Mt 6, 16-18). Uit de correlatietabel blijkt dat nederigheid vooral een zaak is van zich verhouden tot God en medemens.

Uit de sterke correlatie van "onverstoorbaarheid" met "afstand-nabijheid" (10), "in zijn cel zitten" (13) en "vreemdelingschap | mensenvlucht" (10) spreekt duidelijk de grondmotivatie van de woestijnvaders om zich af te zonderen: het is vanuit het ideaal van een zuiver, volledig toegewijd en onbelemmerd geestelijk leven dat zij de eenzaamheid zoeken en zelfs het ontvluchten van (de storende invloed van) mensen positief waarderen.

"Relativering ascese" heeft geen correlatie met "afkeer van theologie". De woestijnvaders verbinden een vrijmoediger kijk op ascese en uiterlijke praktijken niet noodzakelijk met hun

vrijmoediger kijk op intellectualisme. Tegenover beide nemen zij een ontspannen houding aan, maar ze worden niet met elkaar verbonden.

De code "steun in het geestelijk leven" komt slechts drie maal voor en telkens is de boodschap duidelijk: de enige reddingsboei om het geestelijk leven vol te houden is God zelf. Zo vrij als ze staan tegenover theologie, ascetische praktijken en mensen, zo vasthoudend zijn ze wanneer het hun verhouding tot God betreft.

2.2.4 Toetsing van de codes aan de kernbegrippen van moderne auteurs

De woestijnvaders hadden een duidelijk omlijnd beeld van doel, middelen en motivatie van hun afzondering. De codes, geplaatst in de samenhang van een thematisch netwerk en een correlatietabel, geven de contouren van dit beeld, dit kader weer. In hoofdstuk 2 zijn eerder al kernbegrippen naar voren gekomen (zie boven II 4) die het kader van vrijwillige afzondering voor enkele moderne auteurs weergeven. Het is nu tijd om deze beide stelsels van waarden naast elkaar te leggen en verschillen en overeenkomsten af te lezen. Deze vergelijking zal cruciaal zijn in het beantwoorden van de vraag of de woestijnvaderspreuken mogelijk aanknopingspunten bieden voor de geestelijke verzorging.

In onderstaande tabel zijn in de linkerkolom de codes uit de Vaderspreuken gegroepeerd zoals boven tijdens de netwerkopbouw (III 2.2.2). Omdat in deze tabel de waarden *omtrent* afzondering worden vergeleken, werd de letterlijke code over afzondering, "in zijn cel zitten", hier niet opgenomen. In de rechterkolom de kernbegrippen die centraal staan bij de besproken moderne auteurs Merton, Kierkegaard en Fromm.

Codes Vaderspreuken	Kernbegrippen moderne auteurs
HOUDING TEN AANZIEN VAN DE MEDEMENS	
▪ naastenliefde ▪ afstand-nabijheid	▪ liefde: afzondering opent mezelf in liefde voor de ander. ▪ vrijheid: liefde wordt pas in onafhankelijkheid ervaren en uitgestraald.
INNERLIJKE HOUDING	
▪ zwijgzaamheid ▪ rouwmoedigheid ▪ nederigheid ▪ gehoorzaamheid	▪ stilte: voorwaarde voor en gevolg van afzondering. ▪ existentiële eenzaamheid: afzondering als kans om in het reine te komen met de eenzaamheid die het leven <i>an sich</i> eigen is.
HOUDING TEN AANZIEN VAN GOD	
▪ (voortdurend) gebed ▪ alleen God voor ogen hebben ▪ afkeer van theologie	▪ mystieke eenwording: in de afzondering komen we tot ontmoeting cq eenwording met God.

▪ Gods nabijheid ▪ God danken ▪ heil ▪ memento mori	
VOLHARDING	
▪ ascese armoede ▪ relativering ascese ▪ inzet waakzaamheid ▪ oefening baart kunst	▪ groei pijn: het proces van individuatie is moeizaam, is een beproeving.
STRIJD TEGEN DE BEKORINGEN	
▪ vreemdelingschap mensenvlucht ▪ ijdelheid van de wereld mijden ▪ onverstoorbaarheid ▪ steun in het geestelijk leven ▪ strijd tegen de gedachten ▪ bekoring door zintuigen ▪ zelfdiscipline	▪ authenticiteit: afzondering als middel om tot je ware, unieke zelf te komen. ▪ zelftranscendentie: dankzij afzondering overstijgt de mens het loutere ego, hij groeit.

Het is opmerkelijk te noemen dat de kernbegrippen van de moderne auteurs onder te brengen zijn in de vijf groepen codes van de woestijnvaders. Nog preciezer gesteld: binnen elke codegroep kunnen naast codes van de Vaderspreuken ook moderne kernbegrippen ondergebracht worden.

Dit betekent niet dat de wereldbeelden van de woestijnvaders en de moderne auteurs één op één op elkaar te leggen zijn. Een nadere analyse van elke groep brengt een genuanceerd beeld aan het licht van overeenkomsten en verschillen tussen beide groepen auteurs die qua tijd zo'n 1600 jaar van elkaar verwijderd zijn. Hieronder een korte bespreking, opnieuw per groep.

a) Houding ten aanzien van de medemens

Rond dit onderwerp klinken de geluiden unisono. Wat de woestijnvaders in de vorm van een parabel of een *oneliner* trachten duidelijk te maken, articuleren de moderne auteurs gedetailleerd en met een rijk begrippenapparaat in essays en boekvorm. De boodschap blijft over de eeuwen heen dezelfde: ieder mens heeft een balans nodig tussen samen zijn en alleen zijn, afstand en nabijheid om waarlijk te kunnen liefhebben.

b) Innerlijke houding

Het is interessant te zien hoezeer in onze tijd de "scherpe randjes" van de woestijnvaders zijn afgevlakt. De kluizenaars in de Skêtis verbonden de blik op zichzelf uitdrukkelijk met "zwaarmoedige" idealen zoals rouwmoedigheid, nederigheid en gehoorzaamheid aan een meerdere. Moderne filosofen en psychologen gaan deze waarden niet uit de weg, maar benaderen die veel genuanceerder. "Het bewenen van je zonden" klinkt nu eenmaal

anders dan: "Het erkennen van je schuldgevoel".⁶¹ Alleen met betrekking tot de zwijgzaamheid zien we een duidelijke overeenkomst: wat Merton en Kierkegaard daarover zeggen (zie boven II 3.1.2 en 3.2.3) ligt helemaal in de lijn van de woestijnvaders, namelijk dat stilte cq zwijgen een vruchtbare bodem is waardoor afzondering zinvol wordt voor mezelf en de ander.

c) *Houding ten aanzien van God*

Met betrekking tot dit onderwerp beschikken de woestijnvaders duidelijk over een rijker arsenaal aan begrippen en concepten dan in onze tijd; een rechtstreeks gevolg van hun intensief gebedsleven. Waar de vaders onderscheid maken – en samenhang zien – tussen gebed, theologie, spiritualiteit, heil, Laatste Oordeel, dankbaarheid en eigen sterfelijkheid, zien we bij Kierkegaard een sterke focus op de ontmoeting met God, die vooral in filosofische termen gearticuleerd wordt. Bij Merton werkt het nog anders: hij praktiseert hetzelfde intensieve gebedsleven als de vaders en ook hij kent de rijke dimensies ervan. In zijn boeken vertaalt hij op intelligente en charismatische wijze deze dimensies van het goddelijke naar onze moderne wereld.

d) *Volharding*

De evenwichtsoefening van de woestijnvaders tussen ascese en ontspanning, tussen waakzaamheid en ongedwongenheid, is de moderne auteurs vreemd. Zelfs Thomas Merton had moeite met de ascese zoals zijn nochtans geliefde antieke voorlopers dit beleefden.⁶² Volharding is geen zaak meer van al of niet uiterlijke praktijken, maar van blijven geloven in het persoonlijke individuatieproces. Extern opgelegde praktijken worden in de moderne tijd met achterdocht bekeken.

e) *Strijd tegen de bekoringen*

Deze codegroep vindt wellicht het minste weerklank in onze moderne tijd. De woestijnvaders spreken onverbloemd over mensenvlucht, strijd tegen de gedachten en het mijden van de ijdelheid van de wereld. Zij spreken in positieve bewoordingen over het ontvluchten van mensen omwille van de weldadige afzondering. In hun daden beleden

⁶¹ Frans Van Paassen, "Over schuld en schuldgevoel: een psychodynamisch perspectief," *Tijdschrift voor Psychotherapie* 38, nr. 6 (2012), 438, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.1007/s12485-012-0052-7>.

⁶² Mertonkenner Ross Labrie heeft minutieus Mertons genuanceerde houding onderzocht ten aanzien van ascese. Ross Labrie, "Asceticism in the Writings of Thomas Merton," *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture* 13, nr. 1 (2010), 160-181, geraadpleegd 7 december 2023, <https://doi.org/10.1353/log.0.0063>.

alvast Kierkegaard en Merton dit ook, in hun woorden klinken zij veel milder. Wat zij in het licht stellen, is het positieve van de afzondering als middel tot authenticiteit en zelftranscendentie, niet de mensenvlucht die daarvoor nodig is. Het pleit voor de woestijnvaders dat zij aandringen op de tegennatuurlijke weg naar de afzondering en dus op het mijden van al het wereldse.

3 Conclusie

Wat dreef deze christenen uit de 4de eeuw ertoe om zich af te zonderen in zulk een strikte eenzaamheid, zulk een onherbergzaam gebied als de Egyptische woestijn? Het antwoord is eenduidig en gelaagd tegelijk: zij streefden naar een leven in heiligheid.

Heiligheid betekende volmaakte verbondenheid met God, Hem alleen indachtig zijn, dag en nacht, in woord en daad. Om dit te bereiken moeten, in de ogen van de woestijnvaders, alle storende invloeden gemedend worden, te weten: gedachten, verleidingen, alles wat de zintuigen naar iets anders dan God doet uitgaan.

Tot die storende invloeden rekenden deze kluizenaars ook medemensen. Zij verachtten hen niet, maar ontvluchtten hen. Dat zijn twee verschillende dingen. Zij ontvluchtten mensen (vooral groepen) omdat zij wisten dat zij hen pas vanuit hun afzondering – en dus hun Godsverbondenheid – konden liefhebben. Daarin treden zelfs enkele moderne auteurs hen bij. Het verschil zit in de formulering. In onze tijd wordt "mensenvlucht" niet meer op dezelfde manier begrepen als 1600 jaar geleden en zal afzondering vooral geformuleerd worden als een handeling ten voordele van zichzelf (eigen geluk/groei) in plaats van ten nadele van de ander (mensenvlucht).

Tot slot drukken de woestijnvaders zich graag uit in categorieën als rouwmoedigheid, nederigheid en het *memento mori* als innerlijke houdingen die men in de afzondering dient te betrachten. Deze categorieën bekijkt de hedendaagse mens doorgaans met wantrouwen en vaak onbegrip. Toch ligt, ook aan deze houding, een authentiek levensideaal ten grondslag, namelijk leven in heiligheid.

Welke vertaalslag is ervoor nodig opdat de hedendaagse mens in afzondering deze authenticiteit, dit in vele opzichten wereldvreemde waardenstelsel, kan waarderen en mogelijk integreren? Terwijl in hoofdstuk II duidelijk geworden is dat afzondering volgens sommige auteurs zin heeft om vollediger mens te worden, worden we in hoofdstuk III geconfronteerd met een gedachtegoed en een ideaal dat ver van de 21ste-eeuwse maatschappij af staat. De eerste pijler van de brug die dit onderzoek schraagt (de moderne visie op vrijwillige afzondering) staat stevig overeind, de tweede pijler (de thematiek van de Vaderspreuken) is labiel. De derde pijler, die van een recontextualisering van de Vaderspreuken naar vandaag, zal het beeld van mogelijke aanknopingspunten tussen deze antieke wijsheden en de hedendaagse wereld vervolledigen.

HOOFDSTUK IV: AANKNOPINGSPUNTEN IN DE VADERSPREUKEN VOOR DE GEESTELIJKE VERZORGING

1 Inleiding

Voor de woestijnvaders is afzondering per definitie vrijwillige afzondering, een *act* die voor hen evident samenhangt met roeping, overgave, zich helemaal wijden aan een leven van ingekeerdheid en gebed. Zij hebben een erfenis nagelaten die tot op onze tijd voortleeft in monniken en kluizenaars die zich ook nu geroepen weten tot een vruchtbare wereldvlucht en een verbondenheid met de wereld vanuit een vrijwillige terugtrekking daaruit. Een rechtstreeks effect hiervan is dat abdijen vandaag functioneren als oasen van stilte, rust en inkeer.

Dit staat in groot contrast met de wereld "daarbuiten" waar het wemelt van de bedrijvigheid. Mensen proberen in de huidige seculiere context op vaak heel andere manieren zin aan hun leven te geven. Zij bouwen hun persoonlijke waardenstelsel op, soms vanuit hun geloof, soms vanuit andere levensovertuigingen. Het referentiekader van de woestijnvaders is heel duidelijk en eenduidig (i.e. God, de Bijbel, het gebed), het referentiekader van de moderne mens daarentegen is extreem gepersonaliseerd: iedereen draagt een bril met een eigen kleur.

Zo zijn de woestijnvaders – en ook monniken vandaag – niet langer gezaghebbende verkondigers van universele wijsheden die als vanzelfsprekend aanvaard worden, maar één van de vele optionele puzzelstukjes waarmee de moderne mens zijn levensovertuiging 'bricoleert'.⁶³

De geestelijk verzorger krijgt hier voortdurend mee te maken in zijn bejegening van de cliënt, in welke setting dan ook.⁶⁴ Sommigen zullen de theologische taal van de woestijnvaders smaken, andere moeilijker of niet.

Hoewel de woestijnvaders de evidentie van hun gezag hebben verloren, is het toch zinvol hun teksten ter hand te nemen en te bevragen op hun bruikbaarheid voor ons, moderne lezer. Dit bepleit ook de remonstrantse theoloog Christa Anbeek in haar boek "Kwetsbaarheid omhelzen":

"(...) waarom zouden we de vaak eeuwenoude levenswijsheden en religieuze inzichten bij voorbaat van tafel vegen? Ze hebben vaker richting gegeven en wie weet komen ze nog van pas. Juist in hun veelkleurigheid en veelstemmigheid kunnen zij misschien verruiming bieden aan een al te menselijk seculier experiment. We houden ze wel

⁶³ R. R. Ganzevoort en J. Visser, *Zorg voor het verhaal: achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding* (Utrecht: Uitgeverij Meinema, 2018), 46.

⁶⁴ Ruud Ganzevoort en Jan Visser bespreken uitvoerig deze problematiek. Ganzevoort en Visser, *Zorg voor het verhaal*, 41-66.

opnieuw tegen het licht. Niets is nog vanzelfsprekend, alles zal opnieuw als waardevol of waardeloos ontdekt moeten worden."⁶⁵

Dit laatste hoofdstuk wil deze ontdekkingstocht faciliteren. Een aantal obstakels en mogelijkheden worden belicht die zich kunnen aandienen wanneer beide narratieven elkaar ontmoeten: het narratief van de woestijnvaders en dat van de cliënt van de geestelijk verzorger. Het wil een overzicht bieden van de moeilijkheden en de kansen die mogelijk een rol spelen bij het lezen van de Vaderspreuken met een moderne bril.

Verder bied ik een mogelijke antropologische lezing aan van de kernwaarden van de Vaderspreuken inzake afzondering, als alternatief naast de gebruikelijke theologische lezing die vaak (te) ver van de moderne mens af staat. Een theologische lezing gebruikt een binnenperspectief: de betreffende kernwaarde wordt gelezen door de gelovige die zich op God richt en voor wie afzondering evident en heilzaam is. Een antropologische lezing daarentegen gebruikt een buitenperspectief: het is de interpretatie van degene die, onafhankelijk van het gelovig-zijn, de betreffende kernwaarde leest vanuit haar louter mens-zijn en voor wie afzondering vaak allerm minst evident is.

Dit laatste hoofdstuk reikt op deze manier een overzicht aan van mogelijke aanknopingspunten in de Vaderspreuken voor de geestelijke verzorging vandaag. Alleen door middel van voortgezet empirisch onderzoek op de werkvloer van de geestelijke verzorging kan vervolgens nagegaan worden wat het concrete effect is van het lezen van de Vaderspreuken in de context van de geestelijke verzorging; voorliggend onderzoek bereidt hierop voor. Ten behoeve van dit voortgezet onderzoek wordt in bijlage 5 een thematische index van de Vaderspreuken over afzondering aangeboden. Deze index zal de onderzoeker in staat stellen om desgewenst fijnmazig met de Vaderspreuken over vrijwillige afzondering om te gaan.

2 Obstakels en mogelijkheden met betrekking tot het lezen van de Vaderspreuken

Het proces van tekstinterpretatie, vooral bij een zeer groot tijdsverschil tussen tekst en lezer, is bijzonder complex en de literatuur hierover is zeer uitgebreid.⁶⁶ Toch is – opmerkelijk genoeg – geen enkele studie specifiek gewijd aan het vraagstuk van het lezen van de Vaderspreuken in een moderne, seculiere context. Het valt buiten het bestek van dit onderzoek om deze lacune helemaal op te vullen.

⁶⁵ Christa Anbeek, *Kwetsbaarheid omhelzen: Op zoek naar gemeenschappen met een hart* (Utrecht: Ten Have, 2023), 51-52.

⁶⁶ Nemen we het voorbeeld van Bijbelse hermeneutiek, dan zijn hierover alleen al in 2023 en 2024 wereldwijd minstens 29 studies en/of boeken verschenen.
https://scholar.google.com/scholar?start=20&q=allintitle:+Biblical+hermeneutics&hl=nl&as_sdt=0,5&as_ylo=2023, geraadpleegd 31 januari 2024.

Het beperkt zich hier tot een lijst van denkbare obstakels en mogelijkheden, wat een aanzet kan zijn voor verdere analyse.

2.1 Obstakels met betrekking tot de Vaderspreuken

2.1.1 Obstakels vanuit het perspectief van de Vaderspreuken

- *Taal.* De woestijnvaders gebruiken – nog afgezien van vertaalproblemen – een heel eigen woordenschat, men zou bijna zeggen jargon; een woordenschat die in monastieke middens nog wel bekend is, maar daarbuiten veel minder. Het derde hoofdstuk van dit onderzoek moest daarom worden ingeleid met een woordenlijst. Zelfs de meest doeltaalgerichte vertaling zal dit euvel niet volledig kunnen ondervangen.
- *Beschikbare vertalingen.* De Vaderspreuken zijn ons overgeleverd vanuit het Koptisch, Syrisch, Grieks en later het Latijn. Vertalingen van de volledige collectie Vaderspreuken in het Nederlands zijn zeer schaars. De meest volledige is die van pater Christofoor Wagenaar o.c.s.o.⁶⁷ Deze uitgave is echter nauwelijks meer te koop en kan alleen in bibliotheken geraadpleegd worden. Een vertaalwerkgroep van de Sint-Adelbertabdij Egmond werkt aan een volledige vertaling van de systematische collectie. Ten tijde van dit onderzoek is een eerste helft beschikbaar gekomen en wordt gewerkt aan de tweede helft.⁶⁸ Daarnaast zijn meerdere publicaties verschenen van deelcollecties en bloemlezingen.
- *Cultuur.* Een tijdspanne van 1600 jaar en een afstand van ruwweg 5000 kilometer zorgen, net als in Bijbelhermeneutiek, voor een enorm cultuurverschil. Deze culturele voorgegevenheden doen vaak vreemd aan. Het vraagt bijvoorbeeld relatief veel inlevingsvermogen om zich het leven in een oude tempel met stenen beelden voor te stellen (Anoeb 1).
- *Religieuze achtergrond van de woestijnvaders.* De Vaders in de Skêtis hadden een totaal andere religieuze achtergrond dan de hedendaagse lezer: het christendom probeerde nog steeds een gevestigde plaats te veroveren te midden van jodendom en heidense volken. Dat was een strijd op leven en dood. De woestijnvaders leverden op hun manier deze titanenstrijd in hun ascese en compromisloze ijver. Voor de hedendaagse lezer in een sterk geseculariseerde wereld is het niet evident deze heroïek mee te voelen.
- *Bronnen van de woestijnvaders.* De Egyptische kluizenaars laafden zich aan de Bijbel, zowel Oude als Nieuwe Testament, en kenden die van kaft tot kaft. Zij vooronderstellen deze vertrouwde met de Bijbel. In Daniël 5 klinkt bijvoorbeeld – onder andere – Romeinen

⁶⁷ Christofoor Wagenaar, *Vaderspreuken*, Monastieke cahiers 10-14, (Bonheiden: Abdij Bethlehem, 1978).

⁶⁸ *Stemmen uit de stilte: Vaderspreuken uit de Egyptische woestijn (systematische collectie)*, vertaald door Vertaalwerkgroep Sint-Adelbertabdij Egmond (Groningen: Ta Grammata, 2021).

8, 35 of psalm 139, 7-10 door. Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat de woestijnvaders niet met letterlijke citaten of Bijbelverwijzingen bezig zijn, maar dat zij de Bijbel in zijn geheel als vindplaats voor hun spiritualiteit en hun geloof zien en als zodanig hebben geïncorporeerd.

- *De Egyptische woestijn.* De extreme weers- en natuuumstandigheden waarin de Vaders leefden staan in schril contrast met het comfort van een verpleeg- of ziekenhuis.

2.1.2 Obstakels vanuit het perspectief van de geestelijke verzorging

- *De onmacht van het geschreven woord.* Bijna alle cliënten van geestelijk verzorgers ervaren hun afzondering als problematisch. Taal is op zich niet bij machte deze problematiek op te lossen. Het kerygmatisch-deductieve pastoraatsmodel, waarin wordt uitgegaan van het openbaringskarakter van religieuze teksten (meestal de Bijbel) en de pastorant onderworpen wordt aan van buiten komende waarheden zonder inachtnahme van wat hij zelf vindt, denkt of voelt, kent duidelijk beperkingen en problemen.⁶⁹ Waar taal echter wel kan helpen is bij het ondersteunen, verbeelden en voeden van een perspectiefwissel, voltrokken vanuit de eigen persoon. Ganzevoort en Visser pleiten in dit verband voor een evocatief gebruik van (i.c. Bijbel-)teksten in het gesprek: een religieuze tekst weerspiegelt, evoceert een situatie bij de cliënt.⁷⁰
- *Praktisch.* Geestelijk verzorger en/of cliënt worden niet zelden gestoord door bijvoorbeeld verpleging die vraagt of alles naar wens is of afspraken die gepland staan en voor tijdsdruk zorgen. Intramurale geestelijke verzorging vindt altijd plaats in de context van een meestal hectische organisatie, terwijl lezing van de Vaderspreuken juist vraagt om een aandachtige, meditatieve sfeer van toewijding.

2.2 Mogelijkheden met betrekking tot de Vaderspreuken

2.2.1 Mogelijkheden vanuit het perspectief van de Vaderspreuken

- *Spirituele diepgang.* Wie de schil van de genoemde obstakels weet af te pellen, ontdekt een schat aan niet alleen theologisch, maar vooral ook spiritueel, filosofisch en psychologisch diepgaande teksten. Hun enorme kracht kan voor de hedendaagse lezer in twee richtingen werken: ze kunnen prikkelen, uitdagen en inspireren of ze kunnen juist weerzin oproepen. Er is empirisch onderzoek nodig om uitsluitsel te krijgen over hoe

⁶⁹ R. R. Ganzevoort en J. Visser, *Zorg voor het verhaal: achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding* (Utrecht: Uitgeverij Meinema, 2018), 208.

⁷⁰ Ganzevoort en Visser, *Zorg voor het verhaal*, 238-240.

bijvoorbeeld de zesde spreuk van abba Moses, "Blijf in je cel, en je cel zal je alles leren" zou ontvangen worden door gedetineerden.

- *Vrijmoedigheid*. De woestijnvaders koppelden ascese, ernst en zwijgzaamheid aan een vrijmoedige omgang met de Schriften, een warme betrokkenheid op de naaste (ook wanneer de afzondering voorop stond) en humor. Dit laatste had veel te maken met hun paradoxaal denken, dat ook weer Bijbelse wortels heeft (denk bijvoorbeeld aan wat in de exegese bekend staat als de "Johanneïsche misverstanden").⁷¹ Deze ontspannen omgang met de Schrift biedt veel mogelijkheden om aan te sluiten bij de hedendaagse lezer.
- *Evenwichtigheid*. In veel spreuken komt ons een evenwichtige levenshouding tegemoet, een balans tussen ernst en humor, zwijgen en spreken, afstand en nabijheid en zoveel meer.
- *Blanco setting*. Doordat de woestijnvaders in uiterste armoede leefden is hun setting als het ware bijna blanco, tot het uiterste vergeestelijkt en niet gehinderd door materiële beslommeringen. Dat is weliswaar een heel andere setting dan die van vandaag, maar biedt ook de mogelijkheid om rechtstreeks door te stoten naar de essentie van de dingen.
- *Bondigheid*. De Vadersspreuken zijn meestal niet langer dan een alinea lang en daardoor handzaam. De boodschap is uiterst geconcentreerd verwoord en komt zeer direct over.

2.2.2 Mogelijkheden vanuit het perspectief van de geestelijke verzorging

- *Nieuwe teksten*. Met de Vadersspreuken beschikt de geestelijk verzorger over nauwelijks bekende teksten die zijn bestaand repertoire aan poëzie, Bijbel- of andere teksten kunnen uitbreiden.
- *Liturgie*. Dankzij hun bondigheid kunnen goed gekozen Vadersspreuken geïntegreerd worden in een liturgische activiteit, bijvoorbeeld een bezinningsmoment of een preek.
- *Uitdaging*. Wanneer geestelijk verzorger en cliënt elkaar langere tijd kennen, dreigt het counsellingsgesprek soms te verzanden in steeds terugkerende cirkels en thematieken. Door hun uitdagende taal, stijl en boodschap bieden de Vadersspreuken een kans om deze monotonie te doorbreken en nieuwe lagen bij de cliënt aan te boren. Overigens kan ook een negatieve reactie vanwege de cliënt nuttige gespreksstof zijn.

⁷¹ Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, "Inleiding Johannes: Hoe kun je dit boek lezen?: Zoek het misverstand," geraadpleegd 7 december 2023, www.debijbel.nl/bgt/bijbelboeken/nieuwe-testament/johannes.

3 Een theologische versus een antropologische lezing van de Vaderspreuken

Uit de analyse van de Vaderspreuken over afzondering kwamen 25 codes, i.e. kernwaarden naar voren (zie III 2.2.1). Deze codes vormen samen de kapstok waaraan de woestijnvaders hun afzondering ophangen en waarmee zij dit ook inhoud geven. Deze inhoud is voor hen theologisch, maar kan ten behoeve van de moderne, seculiere mens ook antropologisch geduid worden. Hieronder een vergelijkend overzicht van beide lezingen.

Code	Theologische lezing	Antropologische lezing
(voortdurend) gebed	Verbinding zoeken met God.	Inkeer, meditatie.
afkeer van theologie	"De letter doodt, maar de Geest maakt levend" (2 Kor 3, 6).	Ruimte voor mijn persoonlijke geloofsbeleving.
afstand-nabijheid	Hoe meer afstand tot God, hoe meer afstand tot de naaste.	Door de naaste en mezelf ruimte te gunnen, ben ik de naaste en mezelf nabij.
alleen God voor ogen hebben	In alles God zoeken.	In alles verdieping zoeken.
ascese armoede	Zich richten op het geestelijke in plaats van het lichamelijke.	Zichzelf zuiveren naar lichaam en ziel.
bekoring door zintuigen	Het zintuiglijke is vergankelijk, God is onvergankelijk.	"'t Is niet al goud dat blinkt", schijn bedriegt.
gehoorzaamheid	Verzaken aan de eigen wil omwille van Gods wil.	Gehoor geven aan wat de ander zegt.
God danken	Mijn antwoord op Gods gaven van schepping en heil.	Dankbaar zijn voor de rijkdom van het leven die mij geschonken is.
Gods nabijheid	God is overal.	"Je kunt er niet uit vallen." ⁷²
heil	Gods genade.	Een gelukkig leven.
ijdelheid van de wereld mijden	Zich afkeren van wat niet met God te maken heeft.	Zinloos gepraat uit de weg gaan.

⁷² Bedoeld wordt in dit citaat: het universum, de werkelijkheid. Ton Lathouwers, *Je kunt er niet uit vallen: Zentoespraken* (Waarbeke: Asoka, 2020), 20.

in zijn cel zitten	"Als gij bidt, ga dan in uw binnenkamer." (Mt 6, 6)	Tot zichzelf komen.
inzet waakzaamheid	Ijver voor Gods huis (Joh 2, 17) en gerichtheid op Gods komst (Mt 24, 44).	Ijver voor goede werken en daar alert op blijven.
memento mori	Gods Laatste Oordeel vrezen.	De eigen sterfelijkheid indachtig zijn.
naastenliefde	Godsliefde is naastenliefde.	Empathie, zorgzaamheid.
nederigheid	God is groter dan mijzelf (cfr. Joh 3, 30).	Een deel van mijn ruimte afstaan aan de ander.
oefening baart kunst	Een volgehouden Godvruchtig leven loont.	Hoe meer ik mediteer, hoe beter ik tot rust kom.
onverstoorbaarheid	Zich niet van Gods weg laten afbrengen (cfr. Mt 4, 1-11).	Bij zichzelf blijven.
Relativering ascese	Gods barmhartigheid is belangrijker dan regels (cfr. bv Lc 14, 1-6).	De boog kan niet altijd gespannen staan (Antonius 13).
rouwmoedigheid	Beween je zonden, je schuld tegenover God.	Besef je schuld tegenover de ander.
steun in het geestelijk leven	Middelen om met God verbonden te blijven.	Middelen om (bij) mezelf te blijven.
Strijd tegen de gedachten	Vechten tegen de demonen.	Zich niet laten meevoeren door hersenspinsels.
vreemdelingschap mensenvlucht	Een leven van gebed maakt mij tot een vreemde voor de mensen.	Hoe meer ik me onderscheid van mijn medemensen, hoe meer ik mezelf ben.
Zelfdiscipline	Het gebedsleven volhouden.	Mezelf beheersen in de verleidingen van de wereld.
zwijgzaamheid	Sprakeloos zijn over Gods aanwezigheid en niet willen praten over iets anders.	"Spreken is zilver, zwijgen is goud."

Uit dit overzicht blijkt dat tegenover elke theologische lezing ook een antropologische lezing kan staan. Het kan een handvat zijn voor geestelijk verzorger en/of cliënt om de zeer religieus gekleurde taal van de woestijnvaders te begrijpen vanuit een hedendaagse, geseculariseerde context.

4 Conclusie en aanzetten voor verder onderzoek

Verpleeghuisbewoners of gedetineerden zijn geen monniken. Velen van hen zijn echter wel mensen met een zingevingsvraag, vaak ook rond hun afgezonderdheid. Nu reeds worden in de geestelijke verzorging religieuze en andere teksten gebruikt die nieuwe perspectieven aanreiken omtrent zingevingsvragen. De vraag die dit onderzoek zich stelde was, of de vroegchristelijke teksten van hen die zich vrijwillig afzonderden van de buitenwereld, aanknopingspunten bieden voor de geestelijke verzorging van hen die met vragen zitten rond hun afzondering.

Sommige moderne auteurs uit zulke uiteenlopende disciplines als spiritualiteit, filosofie en psychologie onderkennen de waarde en zin van vrijwillige afzondering als voertuig voor meerdere zaken zoals zelfkennis, Godsverbondenheid, rust, maar ook liefde, verbondenheid met de ander en empathie. Deze positieve waardering van afzondering vindt haar wortels in zeer oude tradities overal ter wereld. Een van de oudste Westerse teksten specifiek over deze visie op afzondering stamt van de woestijnvaders. Hun Vaderspreuken bieden een schat aan wijsheden op dit punt. Dit onderzoek kon 25 onderscheiden en toch onderling samenhangende waarden (codes) identificeren die terug te voeren zijn op die ene centrale levenshouding: "in zijn cel zitten".

In de vertaling van deze waarden van vroegchristelijke kluizenaars naar de moderne tijd lichten zowel kansen als moeilijkheden op. Alle 25 waarden kunnen antropologisch gelezen worden. Dat houdt in dat de Vaderspreuken ook in een seculiere context potentieel hebben om aan te spreken en dus mogelijk aanknopingspunten bieden voor de geestelijke verzorging.

Dit onderzoek bevat enkele belangrijke beperkingen. Ten eerste is er geen veldonderzoek verricht. Het bleef bewust (zie boven I 2) aan één kant van de "hermeneutische brug" tussen woestijnvaders en huidige tijd: het beperkte zich tot een tekst- en hermeneutische analyse van de oude teksten. Het stelt vast dat er aanknopingspunten te vinden zijn, niet alleen in theologisch opzicht voor de gelovige cliënt, maar ook in seculier opzicht voor de niet-gelovige cliënt. Kwantitatief onderzoek onder cliënten van geestelijk verzorgers moet echter een genuanceerder beeld geven van hoe in bijvoorbeeld verpleeghuizen of gevangenissen deze teksten zouden worden ontvangen.

Ten tweede werd hier slechts één spirituele brontekst onderzocht, terwijl vanuit de woestijnvaders een eeuwenlange spirituele en theologische traditie is gegroeid: denken we bijvoorbeeld aan de negatieve theologie of aan de monastieke literatuur. Er ligt voor de geestelijk verzorger nog een schat aan literatuur klaar om te worden ontdekt.

Bovendien werden van deze ene spirituele brontekst alleen de uitspraken over afzondering onder de loep genomen. Het zou bijzonder interessant zijn om de exercitie die nu ondernomen is (codering en ontsluiting van 66 Vaderspreuken met behulp van Atlas.ti), te hernemen voor alle Vaderspreuken: het zou het gedachtegoed van de woestijnvaders vollediger in kaart kunnen brengen.

En ten slotte werd hier slechts summier ingegaan op de plaats die religieus geïnspireerde teksten hebben cq kunnen krijgen in onze geseclariseerde samenleving, meer bepaald in de geestelijke verzorging. Hiervan kan nog een veel duidelijker beeld gecreëerd worden door middel van empirisch onderzoek. Ook de andere werkterreinen van de geestelijke verzorging zoals ethiek of rituele expressie zouden in zo'n onderzoek betrokken kunnen worden.

BIBLIOGRAFIE

Geraadpleegde literatuur:

- AERDEN, Gueric. "Treuren Met Een Liefdevol Gevoel: Rouwmoed Bij Bernardus Van Clairvaux." *De Kovel*, nr. 65 (2020): 30-45. Geraadpleegd 7 december 2023. www.dekovel.org/wp-content/uploads/2020/11/102413_De-Kovel-65_dossier_Aerden.pdf.
- ANBEEK, Christa. *Kwetsbaarheid omhelzen: Op zoek naar gemeenschappen met een hart*. Utrecht: Ten Have, 2023.
- The Book of the Elders: Sayings of the Desert Fathers: The Systematic Collection*. Vertaald door John Wortley. Cistercian Studies Series 240. Minnesota: Liturgical Press, 2012.
- BORSBOOM, Evi. "Mindfulness En Geestelijke Verzorging, Een Goede Match?: Een Kwalitatief Onderzoek Naar De Beweegredenen Voor De Inzet Van Mindfulness Binnen De Geestelijke Verzorging." Masterscriptie, Radboud Universiteit, 2023. <https://theses.uibn.ru.nl/server/api/core/bitstreams/1cb09b1d-0953-4261-90f3-9bcc4776b80c/content>.
- COPLAN, Robert J, Julie C Bowker en Larry J Nelson, uitg. *The Handbook of Solitude*. Hoboken, New York: Wiley Blackwell, 2021.
- CUGNO, Alain. "Kierkegaard, Les Paradoxes De L'amour." *Études* 416, nr. 6 (2012): 771-782. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://www.cairn.info/revue-etudes-2012-6-page-771.htm>.
- DESROCHES, Dominic. "Solitude et souffrance des figures d'exception chez Kierkegaard: Sur la distance, la dissimulation et le silence face à Dieu." *PhaenEx* 6, nr. 2 (2011): 1-28. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://doi.org/10.22329/p.v6i2.3477>.
- Stemmen uit de stilte: Vaderspreuken uit de Egyptische woestijn (systematische collectie)*. Vertaald door Vertaalwerkgroep Sint-Adelbertabdij Egmond. Groningen: Ta Grammata, 2021.
- EWEN, Robert B. "Erich Fromm: The Escape from Freedom." In *An Introduction to Theories of Personality*, 184-203. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1993.
- FROMM, Erich. *Escape from Freedom*. New York: Avon Books, 1941.
- . "Selfishness and Self-Love." *Psychiatry. Journal for the Study of Interpersonal Process*, nr. 2 (1939): 507-523. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://lioncel.tripod.com/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/frommselfishnessandselflove.pdf>.
- GANZEVOORT, Ruud R., en J. Visser. *Zorg Voor Het Verhaal: Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. Utrecht: Uitgeverij Meinema, 2018.
- HAYNES, Carter. "Identity, Transcendence and the True Self: Insights from Psychology and Contemplative Spirituality." *HTS : Theological Studies* 72, nr. 4 (2016): 1-9. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://doi.org/10.4102/hts.v72i4.3455>.
- HESCHEL, Abraham Joshua, en Heleen de Bie-de Both. *God Zoekt De Mens: Een Filosofie Van Het Jodendom*. Houten: De Haan, 1986.
- HUNTINGTON, Patricia. "Loneliness and Innocence: A Kierkegaardian Reflection on the Paradox of Self-Realization." *Continental Philosophy Review* 39, nr. 4 (2007): 415-433. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://doi.org/10.1007/s11007-006-9035-0>.
- LABRIE, Ross. "Asceticism in the Writings of Thomas Merton." *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture* 13, nr. 1 (2010): 160-181. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://doi.org/10.1353/log.0.0063>.
- LATHOUWERS, Ton. *Je kunt er niet uit vallen. Zentoespraken*. Waarbeke: Asoka, 2020.
- MERTON, Thomas. "Love and Solitude." *The Critic* 25 (1966): 31-37.
- . *New Seeds of Contemplation*. New York: New Directions Publishing, 1972.
- . *The Wisdom of the Desert: Some Sayings from the Desert Fathers of the Fourth Century*. London: Sheldon Press, 1974.

- OOSTERHUIS, Huub. *Dan zal ik leven: Teksten voor uren alleen*. Baarn: Uitgeverij Ambo, 1976.
- QUARTEL, Maaike. "Meditatie Als spirituele praktijk binnen geestelijke verzorging." Masterscriptie, Radboud Universiteit, 2018. <https://theses.ubn.ru.nl/items/fbf258f8-8c16-41bf-90dd-db1dd82a85f6>.
- The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*. Vertaald door Elisabeth Ward. Cistercian Studies Series 59. Kalamazoo: Cistercian Publications, 1975. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://archive.org/details/httpwww.g4er.tkbookssayings-of-the-desert-fathers.pdf>.
- The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*. Vertaald door Elisabeth Ward. Cistercian Studies Series 59. Kalamazoo: Cistercian Publications, 1984.
- SMITH, Kevin. "The Art of Integration? Psychology and Religion in the Work of Thomas Merton." University of Glasgow, 2016. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://theses.gla.ac.uk/8045/1/2016smithmres.pdf>.
- SOPHOCLES en Euripides. *Drie tragedies*. Vertaald door Pé Hawinkels. Baarn: Ambo, 1979.
- STENQVIST, Catharina. "Cultivating Solitude: Thomas Merton's Form of Mysticism." *European Journal of Science and Theology* 11, nr. 1 (2015): 3-15. Geraadpleegd 7 december 2023. http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/50/2_Stenqvist.pdf.
- TEAHAN, John F. "Solitude: A Central Motif in Thomas Merton's Life and Writings." *Journal of the American Academy of Religion* 50, nr. 4 (1982): 521-38. Geraadpleegd 7 december 2023. <http://www.jstor.org.ru.idm.oclc.org/stable/1462940>.
- VAN DER HORST, P.W. *De woestijnvaders: Levensverhalen van kluizenaars uit het vroege christendom*. Amsterdam: Prometheus, 1998.
- VAN PAASSEN, Frans. "Over schuld en schuldgevoel: Een psychodynamisch perspectief." *Tijdschrift voor Psychotherapie* 38, nr. 6 (2012): 425-441. Geraadpleegd 7 december 2023. <https://doi.org/10.1007/s12485-012-0052-7>.
- VANHEESWIJCK, Guido. "Vorming of Scholing? In De Spiegel Van Het Middeleeuwse Onderwijsproject." *Streven* nr. 69 (2002): 771-779. Geraadpleegd 7 december 2023. https://www.dbnl.org/tekst/_str010200201_01/_str010200201_01_0088.php.
- VERBEEK-ODDIJK, Debbie, en Ian Koper. "Het leven in een verpleeghuis. Landelijk overzicht van de leefsituatie, ervaren kwaliteit van leven en zorg van oudere verpleeghuisbewoners in 2019." (SCP, 2021): 1-83. Geraadpleegd 7 december 2023. https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2021/02/19/het-leven-in-een-verpleeghuis/Het+leven+in+een+verpleeghuis_def.pdf.
- VERTOMMEN, Tamar en Dirk Hanssens. "Standvastig en in een geest van rouwmoed: De vaderspreuken en het Jezusgebed." *De Kovel* nr. 52 (2018): 8-21.
- WAGENAAR, Christoffor. *Vaderspreuken*. Monastieke Cahiers 10-14. Bonheiden: Abdij Bethlehem, 1978.
- ZABIHIDAN, Sahar en Babak Shamshiri. "Erich Fromm's Perspective About Loneliness and Its Outcomes in Education." *Periódico do Núcleo de Estudos e Pesquisas sobre Gênero e Direito* 8, nr. 3 (2019): 329-357.

Aanvullende literatuur over de woestijnvaders (selectie):

- DYSINGER, Luke. *Psalmody and Prayer in the Writings of Evagrius Ponticus*. New York: Oxford University Press, 2005.
- FARAG, Lois M. *Balance of the Heart: Desert Spirituality for Twenty-first-century Christians*. Eugene, Oregon: Cascade Books, 2012.
- HARMLESS, William. *Desert Christians: An Introduction to the Literature of Early Monasticism*. New York: Oxford University Press, 2004.

- MÜLLER, Barbara. *Der Weg des Weinens: die Tradition des "Penthos" in den Apophthegmata Patrum*. Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 77. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000.
- RICH, Antony D. *Discernment in the Desert Fathers: Diakrisis in the Life and Thought of Early Egyptian Monasticism*. Milton Keynes: Paternoster, 2007.
- SILADI, Paul. The "Ecumenism" of the Desert Fathers: The Relationship with the Other in Apophthegmata Patrum. *Ecumenical Review Sibiu/Revista Ecumenica Sibiu* 11, nr. 1 (2019): 46-57. <https://doi.org/10.2478/ress-2019-0004>.
- VAN GEEST, Paul (red.). *Seeing Through the Eyes of Faith: New Approaches to the Mystagogy of the Church Fathers*. Leuven: Peeters, 2016.
- ZANDER, Hans Conrad. *Als die Religion noch nicht langweilig war: die Geschichte der Wüstenväter*. München: Gütersloher Verlagshaus, 2011.

Literatuurstudies over de negatieve beleving van eenzaamheid (selectie):

- BARJAKOVÁ, Martina, Andrea Garnero en Béatrice d'Hombres. "Risk Factors for Loneliness: A Literature Review." *Social Science & Medicine* 334 (2023). <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.116163>.
- DECKX, Laura, Marjan van den Akker, Frank Buntinx en Mieke van Driel. "A Systematic Literature Review on the Association between Loneliness and Coping Strategies." *Psychology, Health & Medicine* 23, nr. 8 (2018): 899-916. <https://doi.org/10.1080/13548506.2018.1446096>.
- DI PERNA, Gabriela, Katrina Radford, Gaery Barber en Janna Anneke Fitzgerald. "A Systematic Literature Review of Loneliness in Community Dwelling Older Adults." *Social Sciences* 12, nr. 1 (2023): 1-14. <https://doi.org/10.3390/socsci12010021>.
- EZEOKONKWO, Francesca C., Kathleen L. Sekula en Laurie A. Theeke. "Loneliness in Homebound Older Adults: Integrative Literature Review." *Journal of Gerontological Nursing* 47, nr. 8 (2021): 13-20. <https://doi.org/10.3928/00989134-20210624-01>.
- MAJUMDAR, Ishani K., Cathrine Mihalopoulos, Bianca Brijnath, Michelle H.Lim, Natasha Yvonne Hall en Lidia Engel. "The Impact of Loneliness and Social Isolation on Health State Utility Values: A Systematic Literature Review." *Quality of Life Research* 31, nr. 7 (2022): 1977-1997. <https://doi.org/10.1007/s11136-021-03063-1>.
- MCKENNA-PLUMLEY, Phoebe E., Jenny M. Groarke, Rhiannon N. Turner en Keming Yang. "Experiences of Loneliness: A Study Protocol for a Systematic Review and Thematic Synthesis of Qualitative Literature." *Systematic Reviews* 9, nr. 284 (2020): 1-8. <https://doi.org/10.1186/s13643-020-01544-x>.
- PLATTNER, Lukas, Cornelia Brandstötter en Piret Paal. "Einsamkeit im Pflegeheim – Erleben und Maßnahmen zur Verringerung." *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie* 55, nr. 1 (2022): 5-10. <https://doi.org/10.1007/s00391-021-01881-z>.

Antonius 10

He said also, 'Just as fish die if they stay too long out of water, so the monks who loiter outside their cells or pass their time with men of the world lose the intensity of inner peace. So like a fish going towards the sea, we must hurry to reach our cell, for fear that if we delay outside we will lose our interior watchfulness.'

Antonius 11

He said also, 'He who wishes to live in solitude in the desert is delivered from three conflicts: hearing, speech, and sight; there is only one conflict for him and that is with fornication.'

Antonius 18

Some brothers were coming from Scetis to see Abba Anthony. When they were getting into a boat to go there, they found an old man who also wanted to go there. The brothers did not know him. They sat in the boat, occupied by turns with the words of the Fathers, Scripture and their manual work. As for the old man, he remained silent. When they arrived on shore they found that the old man was going to the cell of Abba Anthony too. When they reached the place, Anthony said to them, 'You found this old man a good companion for the journey?' Then he said to the old man, 'You have brought many good brethren with you, father.' The old man said, 'No doubt they are good, but they do not have a door to their house and anyone who wishes can enter the stable and loose the ass.' He meant that the brethren said whatever came into their mouths.

Antonius 27 Three Fathers used to go and visit blessed Anthony every year and two of them used to discuss their thoughts and the salvation of their souls with him, but the third always remained silent and did not ask him anything. After a long time, Abba Anthony said to him, 'You often come here to see me, but you never ask me anything,' and the other replied, 'It is enough for me to see you, Father.'

Antonius 34 Abba Anthony once went to visit Abba Amoun in Mount Nitria and when they met, Abba Amoun said, 'By your prayers, the number of the brethren increases, and some of them want to build more cells where they may live in peace. How far away from here do you think we should build the cells?' Abba Anthony said, 'Let us eat at the ninth hour and then let us go out for a walk in the desert and explore the country.' So they went out into the desert and they walked until sunset and then Abba Anthony said, 'Let us pray and plant the cross here, so that those who wish to do so may build here. Then when those who remain there want to visit those who have come here, they can take a little food at the ninth hour and then come. If they do this, they will be able to keep in touch with each other without distraction of mind.' The distance is twelve miles.

Arsenius 1 While still living in the palace, Abba Arsenius prayed to God in these words, 'Lord, lead me in the way of salvation.' And a voice came saying to him, 'Arsenius, flee from men and you will be saved.'

Arsenius 2 Having withdrawn to the solitary life he made the same prayer again and he heard a voice saying to him, 'Arsenius, flee, be silent, pray always, for these are the source of sinlessness.'

Arsenius 44 Some old men came one day to Abba Arsenius and insisted on seeing him. He received them. Then they asked him to say a word to them about those who live in solitude without seeing anyone. The old man said to them, 'As long as a young girl is living in her

father's house, many young men wish to marry her, but when she has taken a husband, she is no longer pleasing to everyone; despised by some, approved by others, she no longer enjoys the favour of former times, when she lived a hidden life. So it is with the soul; from the day when it is shown to everyone, it is no longer able to satisfy everyone.'

Agathoon 1 Abba Peter, the disciple of Abba Lot, said, 'One day when I was in Abba Agathon's cell, a brother came in and said to him, "I want to live with the brethren; tell me how to dwell with them." The old man answered him, "All the days of your life keep the frame of mind of the stranger which you have on the first day you join them, so as not to become too familiar with them." The Abba Macarius asked, "And what does this familiarity produce?" The old man replied, "It is like a strong, burning wind, each time it arises everything flies swept before it, and it destroys the fruit of the trees." So Abba Macarius said, "Is speaking too freely really as bad as all that?" Abba Agathon said, "No passion is worse than an uncontrolled tongue, because it is the mother of all the passions. Accordingly the good workman should not use it, even if he is living as a solitary in the cell. I know a brother who spent a long time in his cell using a small bed who said, "I should have left my cell without making use of that small bed if no-one had told me it was there." It is the hard-working monk who is a warrior.'

Agathoon 6 It was said of Abba Agathon that he spent a long time building a cell with his disciples. At last when it was finished, they came to live there. Seeing something during the first week which seemed to him harmful, he said to his disciples, 'Get up, let us leave this place. But they were dismayed and replied, 'If you had already decided to move, why have we taken so much trouble building the cell? People will be scandalized at us, and will say, "Look at them, moving again; what unstable people!" ' He saw they were held back by timidity and so he said to them, 'If some are scandalized, others, on the contrary, will be much edified and will say, "How blessed are they who go away for God's sake, having no other care." However, let him who wants to come, come; as for me, I am going.' Then they prostrated themselves to the ground and besought him to allow them to go with him.

Ammonas 4 One of the Fathers telling about the Cells, said there was once a hard-working old man there who wore a mat. He went to find Abba Ammonas, who, when he saw him wearing the mat, said to him, 'This is no use to you.' But the old man questioned him in the following way, 'Three thoughts occupy me, either, should I wander in the deserts, or should I go to a foreign land where no-one knows me, or should I shut myself up in a cell without opening the door to anyone, eating only every second day.' Abba Ammonas replied, It is not right for you to do any of these three things. Rather, sit in your cell and eat a little every day, keeping the world of the publican always in your heart, and you may be saved.'

Anoeb 1 Abba John said of Abba Anoub and Abba Poemen and the rest of their brethren who come from the same womb and were made monks in Scetis, that when the barbarians came and laid waste that district for the first time, they left for a place called Terenuthis until they decided where to settle. They stayed in an old temple several days. Then Abba Anoub said to Abba Poemen, 'For love's sake do this: let each of us live in quietness, each one by himself, without meeting one another the whole week.' Abba Poemen replied, 'We will do as you wish.' So they did this. Now there was in the temple a statue of stone. When he woke up in the morning, Abba Anoub threw stones at the face of the statue and in the evening he said to it, 'Forgive me.' During the whole week he did this. On Saturday they came together and Abba Poemen said to Abba Anoub, 'Abba, I have seen you during the whole week throwing stones at the face of the statue and kneeling to ask it to forgive you.'

Does a believer act thus?' The old man answered him, 'I did this for your sake. When you saw me throwing stones at the face of the statue, did it speak, or did it become angry?' Abba Poemen said, 'No.' 'Or again, when I bent down in penitence, was it moved, and did it say, "I will not forgive you?"' Again Abba Poemen answered 'No.' Then the old man resumed, 'Now we are seven brethren; if you wish us to live together, let us be like this statue, which is not moved whether one beats it or whether one flatters it. If you do not wish to become like this, there are four doors here in the temple, let each one go where he will.' Then the brethren prostrated themselves and said to Abba Anoub, 'We will do as you wish, Father, and we will listen to what you say to us.' Abba Poemen added, 'Let us live together to the rest of our time, working according to the word which the old man has given us.' He made one of them housekeeper and all that he brought them, they ate and none of them had the authority to say, 'Bring us something else another time,' or perhaps, 'We do not want to eat this.' Thus they passed all their time in quietness and peace.

Apfy 1 They used to say of a bishop of Oxyrrynchus, named Abba Apphy, that when he was a monk he submitted himself to a very severe way of life. When he became a bishop he wished to practise the same austerity, even in the world, but he had not the strength to do so. Therefore he prostrated himself before God saying, 'Has your grace left me because of my episcopate?' Then he was given this revelation, 'No, but when you were in solitude and there was no one else it was God who was your helper. Now that you are in the world, it is man.'

Andreas 1 Abba Andrew said, "These three things are appropriate for a monk: exile, poverty, and endurance in silence.

Gelasius 6 It was said of Abba Gelasius that he was often assailed by the thought of going to the desert. One day he said to his disciple, 'Do me the favour, brother, of bearing with whatever I may do, and say nothing to me for the whole of this week.' Taking a reed, he began to walk in his little atrium. When he was tired, he sat down a little, then stood up again to walk about. When evening came, he said to himself, 'He who walks in the desert does not eat bread, but herbs; so because you are weary, eat a few vegetables.' He did so, then said to himself again, 'He who is in the desert does not lie in a bed, but in the open air; so do the same.' So he lay down and slept in the atrium. He walked thus for three days in the monastery, eating a few chicory leaves in the evening and sleeping the whole night in the open air and he grew weary. Then, taking the thought which troubled him, he refuted it in these words, 'If you are not able to perform the works of the desert, live patiently in your cell, weeping for your sins, without wandering here and there. For the eye of God always sees the works of a man and nothing escapes him and he knows those who do good.'

Daniël 5 One day Abba Daniel and Abba Ammoes went on a journey together. Abba Ammoes said, "When shall we, too, settle down, in a cell, Father?' Abba Daniel replied, "Who shall separate us henceforth from God? God is in the cell, and, on the other hand, he is outside also.'

Euprepus 3 Abba Euprepus said, 'Bodily things are compounded of matter. He who loves the world loves occasions of falling. Therefore if we happen to lose something, we must accept this with joy and gratitude, realising that we have been set free from care.'

Evagrius 1 Abba Evagrius said, 'Sit in your cell, collecting your thoughts. Remember the day of your death. See then what the death of your body will be; let your spirit be heavy, take pains, condemn the vanity of the world, so as to be able to live always in the peace you have in view without weakening. Remember also what happens in hell and think about

the state of the souls down there, their painful silence, their most bitter groanings, their fear, their strife, their waiting. Think of their grief without end and the tears their souls shed eternally. But keep the day of resurrection and of presentation to God in remembrance also. Imagine the fearful and terrible judgement. Consider the fate kept for sinners, their shame before the face of God and the angels and archangels and all men, that is to say, the punishments, the eternal fire, worms that rest not, the darkness, gnashing of teeth, fear and supplications. Consider also the good things in store for the righteous: confidence in the face of God the Father and His Son, the angels and archangels and all the people of the saints, the kingdom of heaven, and the gifts of that realm, joy and beatitude. 'Keep in mind the remembrance of these two realities. Weep for the judgement of sinners, afflict yourself for fear lest you too feel those pains. But rejoice and be glad at the lot of the righteous. Strive to obtain those joys but be a stranger to those pains. Whether you be inside or outside your cell, be careful that the remembrance of these things never leaves you, so that, thanks to their remembrance, you may at least flee wrong and harmful thoughts.'

Evagrius 3 He also said, 'It is a great thing to pray without distraction but to chant psalms without distraction is even greater.'

Zeno 2 It was said of Abba Zeno, that from the outset he never wished to receive anything from anyone at all. Those who brought him something came away hurt that he had not accepted anything. Others came to him, wanting to receive some token from a great old man and he had nothing to give them so they too came away hurt. The old man said, 'What shall I do, since those who bring things are hurt just as much as those who wish to receive something? I know what seems right to me: when someone brings me something, I will accept it and I will give it to anyone who asks me for something.' So he did that and was at peace and satisfied everyone.

Heraclius 1 A brother who was attacked by the devil unburdened himself to Abba Heraclides. He told him the following in order to comfort him: 'An old man had a disciple who for many years had obeyed him in everything. Now one day when he was attacked by the devil, he made a prostration before the old man, saying, "Let me become a monk on my own." The old man replied, "Survey the district and we will build a cell for you." So they found a place a mile away. They went there and built the cell. The old man said to the brother, "What I tell you to do, do it. Each time you are afflicted, eat, drink, sleep; only do not come out of your cell until Saturday; then come to see me." The brother spent two days according to these orders, but the third day, a prey to accidie, he said to himself, "Why did the old man arrange that for me?" Standing up, he sang many psalms, and after sunset he ate, then went to lie down on his mat to sleep. But he saw an Ethiopian lying there who gnashed his teeth at him. Driven by great fear, he ran to the old man, knocked on his door and said, "Abba, have pity on me, open the door." The old man, seeing he had not obeyed his instructions did not open it till morning, very early; then he opened it, and found him outside imploring him to help him. Then, full of pity, he made him come inside. The other said, "Father, I need you; on my bed I saw a black Ethiopian, as I was going to sleep." The old man replied, "You suffered that because you did not keep to my instructions." Then, according to his capacity, he taught him the discipline of the solitary life, and in a short time he became a good monk.'

Theodorus van Fermê 2 A brother lived in the Cells and in his solitude he was troubled. He went to tell Abba Theodore of Pherme about it. The old man said to him, 'Go, be more humble in your aspirations, place yourself under obedience and live with others.' Later, he

came back to the old man and said, 'I do not find any peace with others.' The old man said to him, 'If you are not at peace either alone or with others, why have you become a monk? Is it not to suffer trials? Tell me how many years you have worn the habit?' He replied, 'For eight years.' Then the old man said to him, 'I have worn the habit seventy years and on no day have I found peace. Do you expect to obtain peace in eight years?' At these words the brother went away strengthened.

Theodorus van Fermê 5 It was said of Abba Theodore of Pherme that the three things he held to be fundamental were: poverty, asceticism, flight from men.

Theodorus van Fermê 21 A brother came to see Abba Theodore to learn weaving from him. He took a rope with him. The old man said to him, 'Go, and come back early tomorrow.' Getting up, the old man steeped the rope and prepared what was necessary, saying, 'Work in such and such a way,' and he left him. Then he went back to his cell and sat down. When the time came he gave the brother something to eat and sent him away. The brother returned in the small hours and the old man said to him, 'Pick up your rope and take it away, for you have come to cast me into temptation and trouble.' So he did not let him come in any more.

amma Theodora 6 She also said that neither asceticism, nor vigils nor any kind of suffering are able to save, only true humility can do that. There was an anchorite who was able to banish the demons; and he asked them, 'What makes you go away? Is it fasting?' They replied, 'We do not eat or drink.' 'Is it vigils?' They replied, 'We do not sleep.' 'Is it separation from the world?' 'We live in the deserts.' 'What power sends you away then?' They said, 'Nothing can overcome us, but only humility.' 'Do you see how humility is victorious over the demons?'

amma Theodora 8 The same amma was asked about the conversations one hears; If one is habitually listening to secular speech, how can one yet live for God alone, as you suggest?' She said, 'Just as when you are sitting at table and there are many courses, you take some but without pleasure, so when secular conversations come your way, have your heart turned towards God, and thanks to this disposition, you will hear them without pleasure, and they will not do you any harm.'

Johannes de Kleine 12 Abba John said, 'I am like a man sitting under a great tree, who sees wild beasts and snakes coming against him in great numbers. When he cannot withstand them any longer, he runs to climb the tree and is saved. It is just the same with me; I sit in my cell and I am aware of evil thoughts coming against me, and when I have no more strength against them, I take refuge in God by prayer and I am saved from the enemy.'

Johannes de Kleine 27 Abba John gave this advice, "Watching means to sit in the cell and be always mindful of God. This is what is meant by, "I was on the watch and God came to me." ' (Matt. 25, 36)

Johannes de Kleine 30 One day a brother came to Abba John to take away some baskets. He came out and said to him, 'What do you want, brother?' He said, 'Baskets, abba.' Going inside to bring them to him, he forgot them, and sat down to weave. Again the brother knocked. When Abba John came out, the brother said, 'Bring me the baskets, abba.' The old man went in once more and sat down to weave. Once more the brother knocked and, coming out, Abba John said, 'What do you want, brother?' He replied, 'The baskets, abba.' Then, taking him by the hand, Abba John led him inside, saying, 'If you want the baskets, take them and go away, because really, I have no time for such things.'

Johannes de Kleine 38 Abba John the Dwarf said, 'There was a spiritual old man who lived a secluded life. He was held in high estimation in the city and enjoyed a great reputation. He

was told that a certain old man, at the point of death, was calling for him, to embrace him before he fell asleep. He thought to himself, if I go by day, men will run after me, giving me great honour, and I shall not be at peace in all that. So I will go in the evening in the darkness and I shall escape everyone's notice. But lo, two angels were sent by God with lamps to give him light. Then the whole city came out to see his glory. The more he wished to flee from the glory, the more he was glorified. In this was accomplished that which is written: "He who humbles himself will be exalted." ' (Luke 14.11)

Johannes de Kleine 44 Abba John said, 'If a man has in his soul the tools of God, he will be able to stay in his cell, even if he has none of the tools of this world. If a man has the tools of this world, but lacks those of God, he can still use those tools to stay in the cell. But if a man has neither the tools of God nor of this world, it is absolutely impossible for him to stay in his cell.'

Jozef van Panefo 1 Some Fathers went to Panephysis to see Abba Joseph and ask him what kind of reception they should give to the brethren to whom they gave lodging, whether they ought to mix with them and speak freely with them. Before they asked him, the old man said to his disciple, 'Consider what I am going to do today, and remain still.' Then the old man put two mats, one on his right and one on his left and said, 'Sit down.' Then he went inside his cell and put on beggar's garments. Then he came out again and walked in between them. After this, he went back to put on his own clothes again; coming out once more, he sat down between them. They were surprised at the things he did. So he said to them: 'Have you considered what I have done?' They replied that they had. 'Was I changed by those contemptible garments?' They said 'No.' Then he said to them: 'I remained the same, then, in both sets of clothes, the former did not change me and the latter have not done me harm. This is how we ought to behave when we receive visiting brethren, according to the holy Gospel which says, "Render to Caesar the things which are Caesar's and to God the things which are God's." (Matt. 22.21) So when brothers come, let us receive them and speak freely with them. On the other hand, when we are alone we ought to weep, in order that we may persevere.' At these words the visitors were filled with astonishment because he had answered what they had in their hearts even before they had asked him and they gave glory to God.

Jozef van Panefo 8 A brother asked Abba Joseph this, 'I want to leave the monastery, and live as a solitary.' The old man said to him, 'Go wherever you find your soul is most at peace, and stay there, without blame.' The brother said to him, 'But I am at peace both in the monastery and in the solitary life; will you tell me what to do?' The Old man said to him, 'If you are at peace both in the monastery and in the solitary life, put these two thoughts as it were in the balance and wherever you see your thoughts will profit most and make progress, that is what you should do.'

Hiërax 1 A brother questioned Abba Hierax saying, 'Give me a word. How can I be saved?' The old man said to him, 'Sit in your cell, and if you are hungry, eat, if you are thirsty, drink; only do not speak evil of anyone, and you will be saved.'

Johannes de eunuch 4 He also said, 'Let us imitate our Fathers: they lived in this place with much austerity and peace.'

Isaäk van Thêbais 2 It was said of Abba Apollo that he had a disciple, named Isaac, perfectly trained in all good works and he had the gift of ceaseless prayer at the time of the eucharist. When he came to church, he did not allow anyone to join him. He used to say that all things are good in their proper time, 'for there is a time for everything.' As soon as the synaxis was concluded, he fled as though pursued by fire and hurried back to his cell.

Now at the conclusion of the synaxis a piece of bread and a cup of wine was often given to the brethren, but he did not accept it. Not that he wanted to refuse the agape of the brethren, but because he wished to preserve the ceaseless prayer of the service. Now it happened that he fell ill, When they heard of it, the brethren came to visit him. Sitting beside him they asked him, "Abba Isaac, why do you flee from the brethren at the end of the service?" He said to them, 'I am not fleeing from the brethren, but from the wicked ruse of the demons. When someone is holding a lighted lamp, if he lingers in the open air, the lamp goes out because of the wind. We are the same, if, when we are illuminated by the holy eucharist, we linger outside our cell; our spirit is darkened.' Such was the way of life of the holy Abba Isaac.

Cassianus 4 The same Father related this: 'Abba John, abbot of a great monastery, went to Abba Paesius who had been living for forty years very far off in the desert. As he was very fond of him and could therefore speak freely with him, he said to him, "What good have you done by living here in retreat for so long, and not being easily disturbed by anyone?" He replied, "Since I lived in solitude the sun has never seen me eating." Abba John said to him, "As for me, it has never seen me angry." '

Longinus 1 One day Abba Longinus questioned Abba Lucius about three thoughts saying first, 'I want to go into exile.' The old man said to him, 'If you cannot control your tongue, you will not be an exile anywhere. Therefore control your tongue here, and you will be an exile.' Next he said to him, 'I wish to fast.' The old man replied, Isaiah said, "If you bend your neck like a rope or a bulrush that is not the fast I will accept; but rather, control your evil thoughts." ' (of. Isaiah 58) He said to him the third time, 'I wish to flee from men.' The old man replied, 'If you have not first of all lived rightly with men, you will not be able to live rightly in solitude.'

Macarius 27 Abba Isaiah questioned Abba Macarius saying, 'Give me a word.' The old man said to him, 'Flee from men,' Abba Isaiah said to him, 'What does it mean to flee from men?' The old man said, 'It means to sit in your cell and weep for your sins.'

Macarius 41 Abba Aio questioned Abba Macarius, and said: 'Give me a word.' Abba Macarius said to him: 'Flee from men, stay in your cell, weep for your sins, do not take pleasure in the conversation of men, and you will be saved.'

Mozes 6 A brother came to Scetis to visit Abba Moses and asked him for a word. The old man said to him, 'Go, sit in your cell, and your cell will teach you everything.'

Mozes 7 Abba Moses said, 'The man who flees and lives in solitude is like a bunch of grapes ripened by the sun, but he who remains amongst men is like an unripe grape.'

Matoês 13 A brother questioned Abba Matoes saying, 'What am I to do? My tongue makes me suffer, and every time I go among men, I cannot control it, but I condemn them in all the good they are doing and reproach them with it. What am I to do?' The old man replied, 'If you cannot contain yourself, flee into solitude. For this is a sickness. He who dwells with brethren must not be square, but round, so as to turn himself towards all.' He went on, 'It is not through virtue that I live in solitude, but through weakness; those who live in the midst of men are the strong ones.'

Motius 1 A brother questioned Abba Motius, saying, 'If I go to dwell somewhere, how do you want me to live?' The old man said to him, 'If you live somewhere, do not seek to be known for anything special; do not say, for example, I do not go to the synaxis; or perhaps, I do not eat at the agape. For these things make an empty reputation and later you will be troubled because of this. For men rush there where they find these practices.' The brother said to him, "What shall I do, then?" The old man said, 'Wherever you live, follow the same

manner of life as everyone else and if you see devout men, whom you trust doing something, do the same and you will be at peace. For this is humility: to see yourself to be the same as the rest. When men see you do not go beyond the limits, they will consider you to be the same as everyone else and no-one will trouble you.'

Netras 1 It was related of Abba Netras, the disciple of Abba Silvanus, that when he dwelt in his cell on Mount Sinai, he treated himself prudently, with regard to the needs of his body; but when he became bishop of Pharan, he curbed himself with great austerities. His disciple said to him, 'Abba, when we were in the desert, you did not practice such asceticism.' The old man said to him, 'There in the desert, I had interior peace and poverty and I wished to manage my body so as not to be ill and not need what I did not have. But now I am in the world and among its cares and even if I am ill here; there will be someone to look after me and so I do this in order not to destroy the monk in me.'

Poimên 2 Once Paesius, the brother of Abba Poemen, made friends with someone outside his cell. Now Abba Poemen did not want that. So he got up and fled to Abba Ammonas and said to him, 'Paesius, my brother, holds converse with someone, so I have no peace.' Abba Ammonas said to him, 'Poemen, are you still alive? Go, sit down in your cell; engrave it on your heart that you have been in the tomb for a year already.'

Poimên 96 He said that Abba Ammonas said, 'A man may remain for a hundred years in his cell without learning how to live in the cell.'

Poimên 137 Abba Poemen said that a brother asked Abba Simon, 'If I come out of my cell and find my brother amusing himself, I amuse myself with him and if I find him in the act of laughing, I laugh with him. Then when I return to my cell, I am no longer at peace.' The old man said to him, 'So, when you come out of your cell and find people laughing or talking you want to laugh and talk with them, and when you return to your cell, you expect to find yourself as you were before?' The brother said, 'What should I do?' The old man replied, 'Be watchful inwardly; be watchful outwardly.'

Poimên 159 A brother questioned Abba Poemen saying, 'I have found a place where peace is not disturbed by the brethren; do you advise me to live there?' The old man said to him, 'The place for you is where you will not harm your brother.'

Poimên 162 A brother asked Abba Poemen, 'What ought I to do?' The old man said to him, 'When God is watching over us, what have we got to worry about?' The brother said to him, 'Our sins.' Then the old man said, 'Let us enter into our cell, and sitting there, remember our sins, and the Lord will come and help us in everything.'

Poimên 167 He also said, 'A man who stays in his place in life will not be troubled.'

Poimên 191 A brother asked Abba Poemen, 'How should I behave in the place where I live?' The old man said, 'Have the mentality of an exile in the place where you live, do not desire to be listened to and you will have peace.'

Petrus van Pionia 2 A brother said to Abba Peter, the disciple of Abba Lot, 'When I am in my cell, my soul is at peace, but if a brother comes to see me and speaks to me of external things, my soul is disturbed.' Abba Peter told him that Abba Lot used to say, 'Your key opens my door.' The brother said to him, 'What does that mean?' The old man said, 'When someone comes to see you, you say to him, "How are you? Where have you come from? How are the brethren? Did they welcome you or not?" Then you have opened the brother's door and you will hear a great deal that you would rather not have heard.' The brother said to him, 'That is so. What should a man do, then, when a brother comes to see him?' The old man said, 'Compunction is absolute master. One cannot protect oneself where there is no compunction.' The brother said, 'When I am in my cell, compunction is

with me, but if someone comes to see me or I go out of my cell, I do not have it any more.' The old man said, 'That means that you do not really have compunction at all yet. It is merely that you practise it sometimes. It is written in the Law: "When you buy a Hebrew slave, he shall serve six years and in the seventh he shall go free, for nothing. If you give him a wife and she brings forth sons in your house and he does not wish to go because of his wife and children, you shall lead him to the door of the house and you shall pierce his ear with an awl and he shall become your slave for ever." ' (cf. Ex. 21.2-6) The brother said, 'What does that mean?' The old man said, 'If a man works as hard as he can at anything, at the moment when he seeks what he needs, he will find it. The brother said, 'Please explain this to me.' The old man said, 'The bastard will not remain in anyone's service; it is the legitimate son who will not leave his father.'

Pafnoetius 5 There was a brother who lived in the desert of the Thebaid and the thought crossed his mind, 'Why do you live here in this useless way? Get up and go to the monastery and there you will make progress.' So he went and found Abba Paphnutius and told him about this thought. The old man said to him, 'Go and stay in your cell; make only one prayer in the morning and one in the evening and one at night. When you are hungry, eat, when you are thirsty, drink; when you are tired, sleep. But stay in the cell and take no notice of this thought.' The brother went and found Abba John and told him what Abba Paphnutius had said and Abba John said, 'Don't pray at all, just stay in the cell.' So the brother went and found Abba Arsenius and told him all about it and the old man said to him, 'Do as the others have told you. I have nothing to say but that,' and he went away satisfied.

Paulus de Grote 1 Abba Paul the Great, the Galatian, said, 'The monk who possesses in his cell some small things which he needs and who comes out to busy himself with them, is the plaything of the demons. I have experienced this myself.'

Rufus 1 A brother asked Abba Rufus, 'What is interior peace, and what use is it?' The old man said, 'Interior peace means to remain sitting in one's cell with fear and knowledge of God, holding far off the remembrance of wrongs suffered and pride of spirit. Such interior peace brings forth all the virtues, preserves the monk from the burning darts of the enemy, and does not allow him to be wounded by them. Yes, brother, acquire it. Keep in mind your future death, remembering that you do not know at what hour the thief will come. Likewise be watchful over your soul.'

Rufus 2 Abba Rufus said, 'He who remains sitting at the feet of his spiritual father receives a greater reward than he who lives alone in the desert.' He added that one of the Fathers said, 'I have seen four orders in heaven: in the first order is the sick man who gives thanks to God; in the second, the man who observes hospitality and for that reason, gets up to serve; in the third, the man who crosses the desert without seeing anyone; in the fourth, the man who obeys his Father and remains in submission to him for the Lord's sake. The one who was living in submission was wearing a chain of gold and a shield and had greater glory than the others. I said to him who was guiding me, "Why does the one who is least have more glory than the others?" He answered me, "He who practises hospitality acts according to his own will; but the last one possesses obedience. Having abandoned all his desires, he depends on God and his own Father; it is because of this that he has received more glory than the others." See, my child, how good obedience is when it is undertaken for the Lord. You have partly understood the elements of this virtue, my children. O obedience, salvation of the faithful! O obedience, mother of all the virtues! O obedience, discloser of the kingdom! O obedience opening the heavens, and making men to ascend

there from earth! O obedience, food of all the saints, whose milk they have sucked, through you they have become perfect! O obedience, companion of the angels!

Sisoês 24 It was said of Abba Sisoës that when he was sitting in the cell he would always close the door.

Sisoês 27 Abba Sisoës was sitting in his cell one day. His disciple knocked on the door and the old man shouted out to him saying, 'Go away, Abraham, do not come in. From now on I have no time for the things of this world.'

Sisoês 28 A brother asked Abba Sisoës, 'Why did you leave Scetis, where you lived with Abba Or and come to live here?' The old man said, 'At the time when Scetis became crowded, I heard that Anthony was dead and I got up and came here to the mountain. Finding the place peaceful I have settled here for a little while.' The brother said to him, 'How long have you been here?' The old man said to him, 'Seventy-two years.'

Sisoês 50 They said of Abba Sisoës that when he came to Clysma he fell ill. While he was sitting with his disciple in his cell, someone knocked on the door. Then the old man understood and said to his disciple, 'Abraham, say to him who is knocking, "I am Sisoës on the mountain and I am Sisoës on my bed." ' Hearing this, the one who knocked disappeared.

Sarmatas 5 Abba Sarmatas also said, 'If a man does not flee from everything possible, he makes sin inevitable.'

Serapioon 1 One day Abba Serapion passed through an Egyptian village and there he saw a courtesan who stayed in her own cell. The old man said to her, 'Expect me this evening, for I should like to come and spend the night with you.' She replied, 'Very well, abba.' She got ready and made the bed. When evening came, the old man came to see her and entered her cell and said to her, 'Have you got the bed ready?' She said, 'Yes, abba.' Then he closed the door and said to her, 'Wait a bit, for we have a rule of prayer and I must fulfil that first.' So the old man began his prayers. He took the psalter and at each psalm he said a prayer for the courtesan, begging God that she might be converted and saved, and God heard him. The woman stood trembling and praying beside the old man. When he had completed the whole psalter the woman fell to the ground. Then the old man, beginning the Epistle, read a great deal from the apostle and completed his prayers. The woman was filled with compunction and understood that he had not come to see her to commit sin but to save her soul and she fell at his feet, saying, 'Abba, do me this kindness and take me where I can please God.' So the old man took her to a monastery of virgins and entrusted her to the amma and he said, 'Take this sister and do not put any yoke or commandment on her as on the other sisters, but if she wants something, give it her and allow her to walk as she wishes.' After some days the courtesan said, 'I am a sinner; I wish to eat every second day.' A little later she said, 'I have committed many sins and I wish to eat every fourth day.' A few days later she besought the amma saying, 'Since I have grieved God greatly by my sins, do me the kindness of putting me in a cell and shutting it completely and giving me a little bread and some work through the window.' The amma did so and the woman pleased God all the rest of her life.

Synklêtikê 19 Amma Syncletica said, 'There are many who live in the mountains and behave as if they were in the town, and they are wasting their time. It is possible to be a solitary in one's mind while living in a crowd, and it is possible for one who is a solitary to live in the crowd of his own thoughts.'

Oor 1 It was said of Abba Or and Abba Theodore that as they were building a cell out of clay, they said to one another, 'If God should visit us now, what should we do?' Then, weeping, they left the clay there and each of them went back into his cell.

Oor 14 He propounded this saying, 'If you are fleeing, flee from men; or the world and the men in it will make you do many foolish things.'

BIJLAGE 2

VADERSPREUK	CITAAT	CODES
<u>Antonius 10</u>	<i>the monks who loiter outside their cells or pass their time with men of the world lose the intensity of inner peace. So like a fish going towards the sea, we must hurry to reach our cell, for fear that if we delay outside we will lose our interior watchfulness.'</i>	ijdelheid van de wereld mijden In zijn cel zitten inzet waakzaamheid onverstoobarheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Antonius 11</u>	<i>'He who wishes to live in solitude in the desert is delivered from three conflicts: hearing, speech, and sight; there is only one conflict for him and that is with fornication.'</i>	bekoring door zintuigen In zijn cel zitten vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Antonius 18</u>	<i>they do not have a door to their house and anyone who wishes can enter the stable and loose the ass.' He meant that the brethren said whatever came into their mouths.</i>	afstand-nabijheid vreemdelingschap mensenvlucht zwijgzaamheid
<u>Antonius 27</u>	<i>'You often come here to see me, but you never ask me anything,' and the other replied, 'It is enough for me to see you, Father.'</i>	afkeer van theologie afstand-nabijheid gehoorzaamheid zwijgzaamheid
<u>Antonius 34</u>	<i>'Let us eat at the ninth hour and then let us go out for a walk in the desert and explore the country.' So they went out into the desert and they walked until sunset and then Abba Anthony said, 'Let us pray and plant the cross here, so that those who wish to do so may build here. Then when those who remain there want to visit those who have come here, they can take a little food at the ninth hour and then come. If they do this, they will be able to keep in touch with each other without distraction of mind.'</i>	afstand-nabijheid naasteliefde onverstoobarheid
<u>Arsenius 1</u>	<i>flee from men and you will be saved.'</i>	heil In zijn cel zitten vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Arsenius 2</u>	<i>flee, be silent, pray always, for these are the source of sinlessness..'</i>	(voortdurend) gebed heil In zijn cel zitten vreemdelingschap mensenvlucht zwijgzaamheid
<u>Arsenius 44</u>	<i>So it is with the soul; from the day when it is shown to everyone, it is no longer able to satisfy everyone.'</i>	afstand-nabijheid ijdelheid van de wereld mijden In zijn cel zitten onverstoobarheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Agathon 1</u>	<i>"All the days of your life keep the frame of mind of the stranger which you have on the first day you join them, so as not to become too familiar with them." The Abba Macarius asked, "And what does this familiarity produce?" The old man replied, "It is like a strong, burning wind, each time it arises everything flies swept before it, and it destroys the fruit of the trees." So Abba Macarius said, "Is speaking too freely really as bad as all that?" Abba Agathon said, "No passion is worse than an uncontrolled tongue, because it is the mother of all the passions.</i>	afstand-nabijheid vreemdelingschap mensenvlucht zwijgzaamheid
<u>Agathon 6</u>	<i>Seeing something during the first week which seemed to him harmful, he said to his disciples, 'Get up, let us leave this place.</i>	bekoring door zintuigen

<u>Agathoon 6</u>	<i>"How blessed are they who go away for God's sake, having no other care."</i>	alleen God voor ogen hebben
<u>Ammonas 4</u>	<i>when he saw him wearing the mat, said to him, 'This is no use to you.' But the old man questioned him in the following way, 'Three thoughts occupy me, either, should I wander in the deserts, or should I go to a foreign land where no-one knows me, or should I shut myself up in a cell without opening the door to anyone, eating only every second day.' Abba Ammonas replied, It is not right for you to do any of these three things.</i>	Relativering ascese
<u>Ammonas 4</u>	<i>sit in your cell and eat a little every day, keeping the world of the publican always in your heart, and you may be saved.'</i>	(voortdurend) gebed alleen God voor ogen hebben heil In zijn cel zitten nederigheid
<u>Anoeb 1</u>	<i>if you wish us to live together, let us be like this statue, which is not moved whether one beats it or whether one flatters it.</i>	afstand-nabijheid onverstoobarheid zwijgzaamheid
<u>Anoeb 1</u>	<i>Thus they passed all their time in quietness and peace.</i>	onverstoobarheid
<u>Anoeb 1</u>	<i>'We will do as you wish, Father, and we will listen to what you say to us.'</i>	gehoorzaamheid
<u>Anoeb 1</u>	<i>all that he brought them, they ate and none of them had the authority to say, 'Bring us something else another time,' or perhaps, 'We do not want to eat this.'</i>	Relativering ascese
<u>Apfy 1</u>	<i>when you were in solitude and there was no one else it was God who was your helper. Now that you are in the world, it is man.'</i>	Gods nabijheid Relativering ascese steun in het geestelijk leven
<u>Andreas 1</u>	<i>exile, poverty, and endurance in silence.</i>	ascese armoede onverstoobarheid vreemdelingschap mensenvlucht zwijgzaamheid
<u>Gelasius 6</u>	<i>'If you are not able to perform the works of the desert, live patiently in your cell, weeping for your sins, without wandering here and there. For the eye of God always sees the works of a man and nothing escapes him and he knows those who do good.'</i>	Gods nabijheid In zijn cel zitten onverstoobarheid Relativering ascese rouwmoedigheid
<u>Daniël 5</u>	<i>"Who shall separate us henceforth from God? God is in the cell, and, on the other hand, he is outside also.'</i>	Gods nabijheid Relativering ascese
<u>Euprepius 3</u>	<i>He who loves the world loves occasions of falling. Therefore if we happen to lose something, we must accept this with joy and gratitude, realising that we have been set free from care.'</i>	bekoring door zintuigen ijdelheid van de wereld mijden onverstoobarheid
<u>Evagrius 1</u>	<i>'Sit in your cell, collecting your thoughts.</i>	In zijn cel zitten Strijd tegen de gedachten
<u>Evagrius 1</u>	<i>Remember the day of your death. See then what the death of your body will be; let your spirit be heavy, take pains,</i>	memento mori rouwmoedigheid
<u>Evagrius 1</u>	<i>condemn the vanity of the world, so as to be able to live always in the peace you have in view without weakening.</i>	ijdelheid van de wereld mijden inzet waakzaamheid onverstoobarheid
<u>Evagrius 1</u>	<i>Whether you be inside or outside your cell, be careful that the remembrance of these things never leaves you, so that, thanks to their remembrance, you may at least flee wrong and harmful thoughts.'</i>	alleen God voor ogen hebben inzet waakzaamheid Relativering ascese Strijd tegen de gedachten

<u>Evagrius 3</u>	<i>'It is a great thing to pray without distraction but to chant psalms without distraction is even greater.'</i>	(voortdurend) gebed alleen God voor ogen hebben onverstoobarheid Strijd tegen de gedachten
<u>Zeno 2</u>	<i>when someone brings me something, I will accept it and I will give it to anyone who asks me for something.'</i>	afstand-nabijheid naastenliefde Relativering ascese
<u>Heraclius 1</u>	<i>the third day, a prey to accidie, he said to himself, "Why did the old man arrange that for me?" Standing up, he sang many psalms, and after sunset he ate, then went to lie down on his mat to sleep. But he saw an Ethiopian lying there who gnashed his teeth at him.</i>	(voortdurend) gebed gehoorzaamheid In zijn cel zitten onverstoobarheid Strijd tegen de gedachten zelfdiscipline zwijgzaamheid
<u>Theodorus van Fermê 2</u>	<i>'I have worn the habit seventy years and on no day have I found peace. Do you expect to obtain peace in eight years?'</i>	inzet waakzaamheid onverstoobarheid
<u>Theodorus van Fermê 2</u>	<i>be more humble in your aspirations, place yourself under obedience and live with others.'</i>	afstand-nabijheid gehoorzaamheid naastenliefde nederigheid
<u>Theodorus van Fermê 2</u>	<i>Is it not to suffer trials?</i>	bekoring door zintuigen
<u>Theodorus van Fermê 5</u>	<i>poverty, asceticism, flight from men.</i>	ascese armoede vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Theodorus van Fermê 21</u>	<i>The old man said to him, 'Go, and come back early tomorrow.' Getting up, the old man steeped the rope and prepared what was necessary, saying, 'Work in such and such a way,' and he left him. Then he went back to his cell and sat down. When the time came he gave the brother something to eat and sent him away. The brother returned in the small hours and the old man said to him, 'Pick up your rope and take it away, for you have come to cast me into temptation and trouble.' So he did not let him come in any more.</i>	(voortdurend) gebed afstand-nabijheid bekoring door zintuigen In zijn cel zitten onverstoobarheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>amma Theodora 6</u>	<i>She also said that neither asceticism, nor vigils nor any kind of suffering are able to save, only true humility can do that.</i>	nederigheid Relativering ascese Strijd tegen de gedachten
<u>amma Theodora 8</u>	<i>when secular conversations come your way, have your heart turned towards God,</i>	(voortdurend) gebed alleen God voor ogen hebben ijdelheid van de wereld mijden onverstoobarheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Johannes de Kleine 12</u>	<i>I sit in my cell and I am aware of evil thoughts coming against me, and when I have no more strength against them, I take refuge in God by prayer and I am saved from the enemy.'</i>	(voortdurend) gebed In zijn cel zitten onverstoobarheid steun in het geestelijk leven Strijd tegen de gedachten
<u>Johannes de Kleine 27</u>	<i>"Watching means to sit in the cell and be always mindful of God.</i>	alleen God voor ogen hebben In zijn cel zitten inzet waakzaamheid
<u>Johannes de Kleine 30</u>	<i>'If you want the baskets, take them and go away, because really, I have no time for such things.</i>	In zijn cel zitten inzet waakzaamheid onverstoobarheid
<u>Johannes de Kleine 38</u>	<i>I will go in the evening in the darkness and I shall escape everyone's notice.</i>	nederigheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Johannes de Kleine 44</u>	<i>But if a man has neither the tools of God nor of this world, it is absolutely impossible for him to stay in his cell.'</i>	(voortdurend) gebed In zijn cel zitten steun in het geestelijk leven

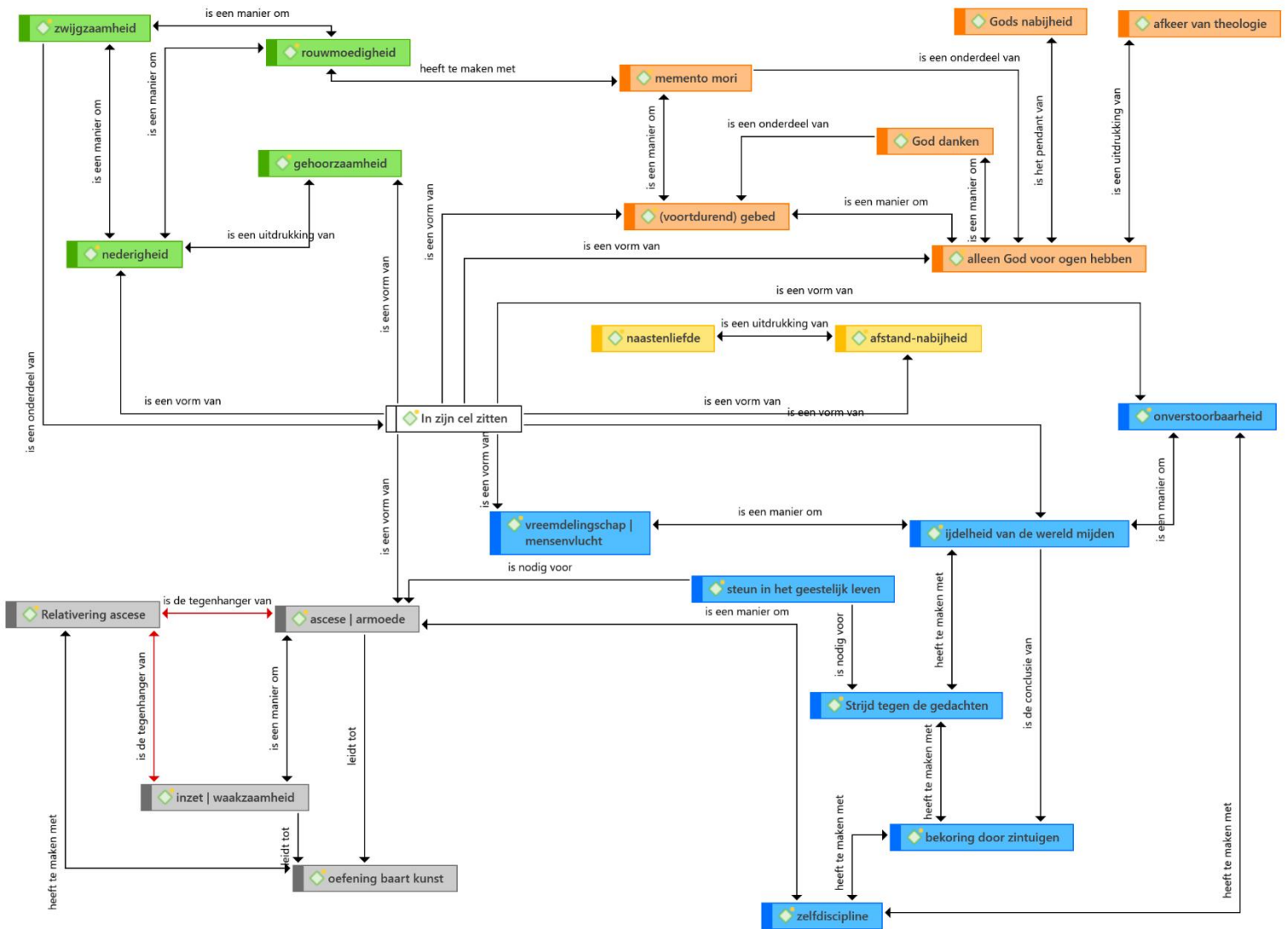
<u>Jozef van Panefo 1</u>	<i>'I remained the same, then, in both sets of clothes, the former did not change me and the latter have not done me harm. This is how we ought to behave when we receive visiting brethren,</i>	In zijn cel zitten onverstoobarheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Jozef van Panefo 8</u>	<i>'If you are at peace both in the monastery and in the solitary life, put these two thoughts as it were in the balance and wherever you see your thoughts will profit most and make progress, that is what you should do.'</i>	afstand-nabijheid onverstoobarheid Strijd tegen de gedachten
<u>Hiërax 1</u>	<i>'Sit in your cell, and if you are hungry, eat, if you are thirsty, drink; only do not speak evil of anyone, and you will be saved.'</i>	In zijn cel zitten naastenliefde Relativering ascese zwijgzaamheid
<u>Johannes de eunuch 4</u>	<i>'Let us imitate our Fathers: they lived in this place with much austerity and peace.'</i>	ascese armoede inzet waakzaamheid naastenliefde onverstoobarheid
<u>Isaäk van Thêbais 2</u>	<i>he had the gift of ceaseless prayer at the time of the eucharist.</i>	(voortdurend) gebed onverstoobarheid
<u>Isaäk van Thêbais 2</u>	<i>he did not allow anyone to join him.</i>	afstand-nabijheid
<u>Isaäk van Thêbais 2</u>	<i>As soon as the synaxis was concluded, he fled as though pursued by fire and hurried back to his cell.</i>	bekoring door zintuigen In zijn cel zitten
<u>Isaäk van Thêbais 2</u>	<i>'I am not fleeing from the brethren, but from the wicked ruse of the demons. When someone is holding a lighted lamp, if he lingers in the open air, the lamp goes out because of the wind. We are the same, if, when we are illuminated by the holy eucharist, we linger outside our cell; our spirit is darkened.'</i>	alleen God voor ogen hebben ijdelheid van de wereld mijden
<u>Cassianus 4</u>	<i>"Since I lived in solitude the sun has never seen me eating." Abba John said to him, "As for me, it has never seen me angry."</i>	naastenliefde Relativering ascese
<u>Longinus 1</u>	<i>'I want to go into exile.' The old man said to him, 'If you cannot control your tongue, you will not be an exile anywhere. Therefore control your tongue here, and you will be an exile.'</i>	vreemdelingschap mensenvlucht zwijgzaamheid
<u>Longinus 1</u>	<i>'I wish to fast.' The old man replied, 'Tsaiah said, "If you bend your neck like a rope or a bulrush that is not the fast I will accept; but rather, control your evil thoughts." '</i>	Relativering ascese Strijd tegen de gedachten
<u>Longinus 1</u>	<i>'I wish to flee from men.' The old man replied, 'If you have not first of all lived rightly with men, you will not be able to live rightly in solitude.'</i>	afstand-nabijheid In zijn cel zitten naastenliefde vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Macarius 27</u>	<i>'Flee from men,' Abba Isaiah said to him, 'What does it mean to flee from men?' The old man said, 'It means to sit in your cell and weep for your sins.'</i>	In zijn cel zitten rouwmoedigheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Macarius 41</u>	<i>'Flee from men, stay in your cell, weep for your sins, do not take pleasure in the conversation of men, and you will be saved.'</i>	afstand-nabijheid heil ijdelheid van de wereld mijden In zijn cel zitten rouwmoedigheid vreemdelingschap mensenvlucht zwijgzaamheid
<u>Mozes 6</u>	<i>'Go, sit in your cell, and your cell will teach you everything.'</i>	afkeer van theologie In zijn cel zitten Strijd tegen de gedachten

<u>Mozes 7</u>	<i>'The man who flees and lives in solitude is like a bunch of grapes ripened by the sun,</i>	Gods nabijheid In zijn cel zitten oefening baart kunst vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Mozes 7</u>	<i>he who remains amongst men is like an unripe grape.'</i>	bekoring door zintuigen ijdelheid van de wereld mijden
<u>Matoês 13</u>	<i>My tongue makes me suffer, and every time I go among men, I cannot control it, but I condemn them in all the good they are doing and reproach them with it. What am I to do?' The old man replied, If you cannot contain yourself, flee into solitude.</i>	afstand-nabijheid ijdelheid van de wereld mijden In zijn cel zitten naastenliefde vreemdelingschap mensenvlucht zwijgzaamheid
<u>Matoês 13</u>	<i>'It is not through virtue that I live in solitude, but through weakness; those who live in the midst of men are the strong ones.'</i>	nederigheid rouwmoedigheid
<u>Motius 1</u>	<i>'Wherever you live, follow the same manner of life as everyone else and if you see devout men, whom you trust doing something, do the same and you will be at peace. For this is humility: to see yourself to be the same as the rest.</i>	gehoorzaamheid nederigheid Relativering ascese
<u>Netras 1</u>	<i>'There in the desert, I had interior peace and poverty and I wished to manage my body so as not to be ill and not need what I did not have. But now I am in the world and among its cares and even if I am ill here; there will be someone to look after me and so I do this in order not to destroy the monk in me.'</i>	ascese armoede onverstoorbareheid Relativering ascese
<u>Poimên 2</u>	<i>Paesius, the brother of Abba Poemen, made friends with someone outside his cell. Now Abba Poemen did not want that. So he got up and fled to Abba Ammonas and said to him, 'Paesius, my brother, holds converse with someone, so I have no peace.'</i>	afstand-nabijheid ijdelheid van de wereld mijden onverstoorbareheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Poimên 2</u>	<i>Go, sit down in your cell; engrave it on your heart that you have been in the tomb for a year already.'</i>	In zijn cel zitten memento mori nederigheid rouwmoedigheid zwijgzaamheid
<u>Poimên 96</u>	<i>'A man may remain for a hundred years in his cell without learning how to live in the cell.'</i>	In zijn cel zitten nederigheid Relativering ascese
<u>Poimên 137</u>	<i>when you come out of your cell and find people laughing or talking you want to laugh and talk with them, and when you return to your cell, you expect to find yourself as you were before?' The brother said, 'What should I do?' The old man replied, 'Be watchful inwardly; be watchful outwardly.'</i>	afstand-nabijheid ijdelheid van de wereld mijden inzet waakzaamheid onverstoorbareheid zwijgzaamheid
<u>Poimên 159</u>	<i>'I have found a place where peace is not disturbed by the brethren; do you advise me to live there?' The old man said to him, 'The place for you is where you will not harm your brother.'</i>	afstand-nabijheid In zijn cel zitten naastenliefde Relativering ascese vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Poimên 162</u>	<i>'Let us enter into our cell, and sitting there, remember our sins, and the Lord will come and help us in everything.'</i>	Gods nabijheid In zijn cel zitten rouwmoedigheid
<u>Poimên 167</u>	<i>'A man who stays in his place in life will not be troubled.'</i>	bekoring door zintuigen In zijn cel zitten onverstoorbareheid Strijd tegen de gedachten

<u>Poimên 191</u>	<i>'Have the mentality of an exile in the place where you live, do not desire to be listened to and you will have peace.'</i>	In zijn cel zitten nederigheid onverstoobarheid vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Petrus van Pionia 2</u>	<i>'When I am in my cell, compunction is with me, but if someone comes to see me or I go out of my cell, I do not have it any more.' The old man said, 'That means that you do not really have compunction at all yet. It is merely that you practise it sometimes.'</i>	ijdelheid van de wereld mijden In zijn cel zitten oefening baart kunst rouwmoedigheid
<u>Petrus van Pionia 2</u>	<i>'Your key opens my door.' The brother said to him, 'What does that mean?' The old man said, "When someone comes to see you, you say to him, "How are you? Where have you come from? How are the brethren? Did they welcome you or not?" Then you have opened the brother's door and you will hear a great deal that you would rather not have heard.'</i>	afstand-nabijheid onverstoobarheid Strijd tegen de gedachten vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Pafnoetius 5</u>	<i>'Go and stay in your cell; make only one prayer in the morning and one in the evening and one at night. When you are hungry, eat, when you are thirsty, drink; when you are tired, sleep. But stay in the cell and take no notice of this thought.'</i>	(voortdurend) gebed In zijn cel zitten Relativering ascese Strijd tegen de gedachten vreemdelingschap mensenvlucht zelfdiscipline
<u>Pafnoetius 5</u>	<i>'Don't pray at all, just stay in the cell.'</i>	afkeer van theologie
<u>Paulus de Grote 1</u>	<i>'The monk who possesses in his cell some small things which he needs and who comes out to busy himself with them, is the plaything of the demons.'</i>	ascese armoede ijdelheid van de wereld mijden Strijd tegen de gedachten
<u>Rufus 1</u>	<i>'Interior peace means to remain sitting in one's cell with fear and knowledge of God, holding far off the remembrance of wrongs suffered and pride of spirit.'</i>	alleen God voor ogen hebben In zijn cel zitten nederigheid onverstoobarheid
<u>Rufus 1</u>	<i>Keep in mind your future death, remembering that you do not know at what hour the thief will come. Likewise be watchful over your soul.'</i>	inzet waakzaamheid memento mori
<u>Rufus 2</u>	<i>'I have seen four orders in heaven: in the first order is the sick man who gives thanks to God; in the second, the man who observes hospitality and for that reason, gets up to serve; in the third, the man who crosses the desert without seeing anyone;</i>	God danken In zijn cel zitten naasteliefde vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Rufus 2</u>	<i>in the fourth, the man who obeys his Father and remains in submission to him for the Lord's sake. The one who was living in submission was wearing a chain of gold and a shield and had greater glory than the others.'</i>	gehoorzaamheid
<u>Sisoês 24</u>	<i>It was said of Abba Sisoës that when he was sitting in the cell he would always close the door.'</i>	afstand-nabijheid In zijn cel zitten vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Sisoês 27</u>	<i>Abba Sisoës was sitting in his cell one day. His disciple knocked on the door and the old man shouted out to him saying, 'Go away, Abraham, do not come in. From now on I have no time for the things of this world.'</i>	afstand-nabijheid In zijn cel zitten inzet waakzaamheid Strijd tegen de gedachten vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Sisoês 28</u>	<i>'At the time when Scetis became crowded, I heard that Anthony was dead and I got up and came here to the mountain. Finding the place peaceful I have settled here for a little while.'</i>	In zijn cel zitten vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Sisoês 28</u>	<i>I have settled here for a little while.' The brother said to him, 'How long have you been here?' The old man said to him, 'Seventy-two years.'</i>	inzet waakzaamheid nederigheid onverstoobarheid

<u>Sisoës 50</u>	<i>They said of Abba Sisoës that when he came to Clysmā he fell ill. While he was sitting with his disciple in his cell, someone knocked on the door. Then the old man understood and said to his disciple, 'Abraham, say to him who is knocking, "I am Sisoës on the mountain and I am Sisoës on my bed." ' Hearing this, the one who knocked disappeared.</i>	In zijn cel zitten onverstoortheid Strijd tegen de gedachten
<u>Sarmatas 5</u>	<i>'If a man does not flee from everything possible, he makes sin inevitable.'</i>	bekoring door zintuigen In zijn cel zitten vreemdelingschap mensenvlucht
<u>Serapioon 1</u>	<i>When evening came, the old man came to see her and entered her cell and said to her, 'Have you got the bed ready?' She said, 'Yes, abba.' Then he closed the door and said to her, 'Wait a bit, for we have a rule of prayer and I must fulfil that first.'</i>	(voortdurend) gebed afstand-nabijheid alleen God voor ogen hebben bekoring door zintuigen onverstoortheid
<u>Serapioon 1</u>	<i>The woman was filled with compunction and understood that he had not come to see her to commit sin but to save her soul</i>	heil naastenliefde
<u>Serapioon 1</u>	<i>'Take this sister and do not put any yoke or commandment on her as on the other sisters, but if she wants something, give it her and allow her to walk as she wishes.'</i>	Relativering ascese
<u>Serapioon 1</u>	<i>After some days the courtesan said, 'I am a sinner; I wish to eat every second day.' A little later she said, 'I have committed many sins and I wish to eat every fourth day.' A few days later she besought the amma saying, 'Since I have grieved God greatly by my sins, do me the kindness of putting me in a cell and shutting it completely and giving me a little bread and some work through the window.'</i>	In zijn cel zitten rouwmoedigheid
<u>Synklêtikê 19</u>	<i>It is possible to be a solitary in one's mind while living in a crowd,</i>	afstand-nabijheid onverstoortheid Relativering ascese
<u>Synklêtikê 19</u>	<i>it is possible for one who is a solitary to live in the crowd of his own thoughts.'</i>	In zijn cel zitten Strijd tegen de gedachten
<u>Oor 1</u>	<i>It was said of Abba Or and Abba Theodore that as they were building a cell out of clay, they said to one another, 'If God should visit us now, what should we do?' Then, weeping, they left the clay there and each of them went back into his cell.</i>	alleen God voor ogen hebben In zijn cel zitten inzet waakzaamheid rouwmoedigheid
<u>Oor 14</u>	<i>'If you are fleeing, flee from men; or the world and the men in it will make you do many foolish things.'</i>	bekoring door zintuigen In zijn cel zitten vreemdelingschap mensenvlucht

BIJLAGE 3: Codenetwerk

BIJLAGE 4: Code correlatietabel

	(voortdurend) gebed Gr=11	afkeer van theologie Gr=3	afstand-nabijheid Gr=22	alleen God voor ogen hebben Gr=10	ascese armoede Gr=5	bekoring door zintuigen Gr=11	gehoorzaamheid Gr=6	God danken Gr=1	Gods nabijheid Gr=5	heil Gr=5	ijdelheid van de wereld mijden Gr=13	In zijn cel zitten Gr=42	inzet waakzaamheid Gr=12	memento mori Gr=3	naastenliefde Gr=11	nederigheid Gr=11	oefening baart kunst Gr=2	onverstoorbaarheid Gr=31	Relativering ascese Gr=18	rouwmoedigheid Gr=10	steun in het geestelijk leven Gr=3	Strijd tegen de gedachten Gr=16	vreemdelingschap mensenvlucht Gr=30	zelfdiscipline Gr=2	zwijgzaamheid Gr=13
(voortdurend) gebed Gr=11		0	2	4	0	2	1	0	0	2	1	7	0	0	0	1	0	7	1	0	2	4	4	2	2
afkeer van theologie Gr=3	0		1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
afstand-nabijheid Gr=22	2	1		1	0	2	2	0	0	1	5	8	2	0	6	1	0	10	3	1	0	3	12	0	7
alleen God voor ogen hebben Gr=10	4	0	1		0	1	0	0	0	1	2	4	3	0	0	2	0	4	1	1	0	2	1	0	0
ascese armoede Gr=5	0	0	0	0		0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	3	1	0	0	1	2	0	1
bekoring door zintuigen Gr=11	2	0	2	1	0		0	0	0	0	2	6	0	0	0	0	0	4	0	0	0	1	4	0	0
gehoorzaamheid Gr=6	1	1	2	0	0	0		0	0	0	0	1	0	0	1	2	0	1	1	0	0	1	0	1	2
God danken Gr=1	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Gods nabijheid Gr=5	0	0	0	0	0	0	0	0		0	0	3	0	0	0	0	1	1	3	2	1	0	1	0	0
heil Gr=5	2	0	1	1	0	0	0	0	0		1	4	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	3	0	2
ijdelheid van de wereld mijden Gr=13	1	0	5	2	1	2	0	0	0	1		5	3	0	1	0	1	7	0	2	0	1	6	0	3
In zijn cel zitten Gr=42	7	1	8	4	0	6	1	1	3	4	5		6	1	5	6	2	13	5	8	2	9	21	2	6
inzet waakzaamheid Gr=12	0	0	2	3	1	0	0	0	0	0	3	6		1	1	1	0	7	1	1	0	2	3	0	1
memento mori Gr=3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1		0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	1
naastenliefde Gr=11	0	0	6	0	1	0	1	1	0	1	1	5	1	0		1	0	2	4	0	0	0	4	0	2
nederigheid Gr=11	1	0	1	2	0	0	2	0	0	1	0	6	1	1	1		0	3	3	2	0	1	3	0	1
oefening baart kunst Gr=2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2	0	0	0	0		0	0	1	0	0	1	0	0
onverstoorbaarheid Gr=31	7	0	10	4	3	4	1	0	1	0	7	13	7	0	2	3	0		3	1	1	7	10	1	4
Relativering ascese Gr=18	1	0	3	1	1	0	1	0	3	0	0	5	1	0	4	3	0	3		1	1	4	2	1	1
rouwmoedigheid Gr=10	0	0	1	1	0	0	0	0	2	1	2	8	1	2	0	2	1	1			0	0	2	0	2
steun in het geestelijk leven Gr=3	2	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	1	1	0		1	0	0	0
Strijd tegen de gedachten Gr=16	4	1	3	2	1	1	1	0	0	0	1	9	2	0	0	1	0	7	4	0	1		3	2	1
vreemdelingschap mensenvlucht Gr=30	4	0	12	1	2	4	0	1	1	3	6	21	3	0	4	3	1	10	2	2	0	3		1	7
zelfdiscipline Gr=2	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	1	0	0	2	1		1
zwijgzaamheid Gr=13	2	1	7	0	1	0	2	0	0	2	3	6	1	1	2	1	0	4	1	2	0	1	7	1	

BIJLAGE 5: Thematische index van de Vaderspreuken over afzondering

(voortdurend) gebed:	Arsenius 2; Ammonas 4; Evagrius 3; Heraclius 1; Theodorus van Fermê 21; amma Theodora 8; Johannes de Kleine 12; Johannes de Kleine 44; Isaäk van Thêbais 2; Pafnoetius 5; Serapioon 1.
afkeer van theologie:	Antonius 27; Mozes 6; Pafnoetius 5.
afstand-nabijheid:	Antonius 18; Antonius 27; Antonius 34; Arsenius 44; Agathoon 1; Anoeb 1; Zeno 2; Theodorus van Fermê 2; Theodorus van Fermê 21; Jozef van Panefo 8; Isaäk van Thêbais 2; Longinus 1; Macarius 41; Matoês 13; Poimên 2; Poimên 137; Poimên 159; Petrus van Pionia 2; Sisoês 24; Sisoês 27; Serapioon 1; Synklêtikê 19.
alleen God voor ogen hebben:	Agathoon 6; Ammonas 4; Evagrius 1; Evagrius 3; amma Theodora 8; Johannes de Kleine 27; Isaäk van Thêbais 2; Rufus 1; Serapioon 1; Oor 1.
ascese armoede:	Andreas 1; Theodorus van Fermê 5; Johannes de eunuch 4; Netras 1; Paulus de Grote 1.
bekoring door zintuigen:	Antonius 11; Agathoon 6; Euprepus 3; Theodorus van Fermê 2; Theodorus van Fermê 21; Isaäk van Thêbais 2; Mozes 7; Poimên 167; Sarmatas 5; Serapioon 1; Oor 14.
gehoorzaamheid:	Antonius 27; Anoeb 1; Heraclius 1; Theodorus van Fermê 2; Motius 1; Rufus 2.
God danken:	Rufus 2.
Gods nabijheid:	Apfy 1; Gelasius 6; Daniël 5; Mozes 7; Poimên 162.
heil:	Arsenius 1; Arsenius 2; Ammonas 4; Macarius 41; Serapioon 1.
ijdelheid van de wereld mijden:	Antonius 10; Arsenius 44; Euprepus 3; Evagrius 1; amma Theodora 8; Isaäk van Thêbais 2; Macarius 41; Mozes 7; Matoês 13; Poimên 2; Poimên 137; Petrus van Pionia 2; Paulus de Grote 1.

in zijn cel zitten:	Antonius 10; Antonius 11; Arsenius 1; Arsenius 2; Arsenius 44; Ammonas 4; Gelasius 6; Evagrius 1; Heraclius 1; Theodorus van Fermê 21; Johannes de Kleine 12; Johannes de Kleine 27; Johannes de Kleine 30; Johannes de Kleine 44; Jozef van Panefo 1; Hiërax 1; Isaäk van Thêbais 2; Longinus 1; Macarius 27; Macarius 41; Mozes 6; Mozes 7; Matoês 13; Poimên 2; Poimên 96; Poimên 159; Poimên 162; Poimên 167; Poimên 191; Petrus van Pionia 2; Pafnoetius 5; Rufus 1; Rufus 2; Sisoês 24; Sisoês 27; Sisoês 28; Sisoês 50; Sarmatas 5; Serapioon 1; Synklêtikê 19; Oor 1; Oor 14.
inzet waakzaamheid:	Antonius 10; Evagrius 1; Theodorus van Fermê 2; Johannes de Kleine 27; Johannes de Kleine 30; Johannes de eunuch 4; Poimên 137; Rufus 1; Sisoês 27; Sisoês 28; Oor 1.
memento mori:	Evagrius 1; Poimên 2; Rufus 1.
naastenliefde:	Antonius 34; Zeno 2; Theodorus van Fermê 2; Hiërax 1; Johannes de eunuch 4; Cassianus 4; Longinus 1; Matoês 13; Poimên 159; Rufus 2; Serapioon 1.
nederigheid:	Ammonas 4; Theodorus van Fermê 2; amma Theodora 6; Johannes de Kleine 38; Matoês 13; Motius 1; Poimên 2; Poimên 96; Poimên 191; Rufus 1; Sisoês 28.
oefening baart kunst:	Mozes 7; Petrus van Pionia 2.
onverstoorbaarheid:	Antonius 10; Antonius 34; Arsenius 44; Anoeb 1; Andreas 1; Gelasius 6; Euprepus 3; Evagrius 1; Evagrius 3; Heraclius 1; Theodorus van Fermê 2; Theodorus van Fermê 21; amma Theodora 8; Johannes de Kleine 12; Johannes de Kleine 30; Jozef van Panefo 1; Jozef van Panefo 8; Johannes de eunuch 4; Isaäk van Thêbais 2; Netras 1; Poimên 2; Poimên 137; Poimên 167; Poimên 191; Petrus van Pionia 2; Rufus 1; Sisoês 28; Sisoês 50; Serapioon 1; Synklêtikê 19.
relativering ascese:	Ammonas 4; Anoeb 1; Apfy 1; Gelasius 6; Daniël 5; Evagrius 1; Zeno 2; amma Theodora 6; Hiërax 1; Cassianus 4; Longinus 1;

	Motius 1; Netras 1; Poimên 96; Poimên 159; Pafnoetius 5; Serapioon 1; Synklêtikê 19.
rouwmoedigheid:	Gelasius 6; Evagrius 1; Macarius 27; Macarius 41; Matoês 13; Poimên 2; Poimên 162; Petrus van Pionia 2; Serapioon 1; Oor 1.
steun in het geestelijk leven:	Apfy 1; Johannes de Kleine 12; Johannes de Kleine 44.
strijd tegen de gedachten:	Evagrius 1; Evagrius 3; Heraclius 1; amma Theodora 6; Johannes de Kleine 12; Jozef van Panefo 8; Longinus 1; Mozes 6; Poimên 167; Petrus van Pionia 2; Pafnoetius 5; Paulus de Grote 1; Sisoês 27; Sisoês 50; Synklêtikê 19.
vreemdelingschap mensenvlucht:	Antonius 10; Antonius 11; Antonius 18; Arsenius 1; Arsenius 2; Arsenius 44; Agathoon 1; Andreas 1; Theodorus van Fermê 5; Theodorus van Fermê 21; amma Theodora 8; Johannes de Kleine 38; Jozef van Panefo 1; Longinus 1; Macarius 27; Macarius 41; Mozes 7; Matoês 13; Poimên 2; Poimên 159; Poimên 191; Petrus van Pionia 2; Pafnoetius 5; Rufus 2; Sisoês 24; Sisoês 27; Sisoês 28; Sarmatas 5; Oor 14.
zelfdiscipline:	Heraclius 1; Pafnoetius 5.
zwijgzaamheid:	Antonius 18; Antonius 27; Arsenius 2; Agathoon 1; Anoeb 1; Andreas 1; Heraclius 1; Hiërax 1; Longinus 1; Macarius 41; Matoês 13; Poimên 2; Poimên 137.